

Wānanga Whakapapa

Kaikōrero: Anthony Olsen

Saturday 15 October, 2016

Anthony: Kia hoki anō ki te wānanga tuatahi, i kōrero tātou mō tēnei whakapapa, te orokohanga o Ngāti Rangitīhi. Nā Rangitīhi ko Rangiaohia, he tohunga.

Monika: me whakatika au i a koe, kua ko Rangiaohia, ko Rangiaowhia kē. He w o roto.

Anthony: He rite ki te Hanganui/Whanganui. Kei te āhua o te tuhituhi. Kia mārama mai, he Pākehā ngā kaituhi o te Kooti Whenua Māori, he mea ako rātou ki te tuhi i te reo Māori. Kei te whakarongo atu, kāore kē e mau ana i ngā mea katoa. He pēnei te tuhi, nā reira, kei te whakahuahia e ai ki te tuhi.

Hei tohunga ia. E kore tēnā kōrero e whakakāore i a Te Arawa. He tautohetohe i waenganui i te iwi, ko wai kē te tuakana, i tuku te mana a Rangitīhi ki a wai, hēoi, kīhai anō au i rongo i tētahi kupu whakahē, ko Rangiaohia hei tohunga. Kei te pouhaki ia i waho e mau ana i ngā kete o te wānanga, e tohua ana ia hei tohunga. Ka moe ia i a Rakauheketara, he tini ōna pānga, ki a Ngāti Mākinō, a Tūhoe ki a wai kē. Tokotoru a rāua tamariki e mōhitio nei e tātou. Ko Tauahoehowaka te mataamua. Nā rāua ko Rangiaohia he pā i hanga i Waiiti, i Te Rotoiti. Ka haere atu koe ki kō, ko te pā i muri rā, kei te puke nui i muri rā, i tū ai tā rāua pā. Ka mate a Rangiaohia, ka noho atu rātou ko ana tamariki. Ko Mahi rāua ko Hinetai, he tamāhine. Ka moe a Hinetai i a Pipito, he tama nā Takihiku. Hei tama a Takihiku ki a Raukawa. Ki te haere atu koe ki Pareraukawa, ko Takihiku tētahi o a rātou nā marae. Ka moe a ia ki roto i a rātou, ki reira a rāua uri poipoi ai. Heke iho mai taua tātai ki a Te Rauparaha

Ko Apumoana raua ko Te Aowheoro kē. Ko wai a Te Aowheoro? Ko te tamāhine a Tūhourangi. He puhi a Te Aowheoro. Ko te mataamua, kua ko te mea pakeke o ngā tamāhine noa, ko te mataamua, he wahine, he rangatira. He nui tōna mana, ka tino pirangihia ia hei wahine nā reira ka taumauhia ia e Tūhourangi, ki tōna tuākana i runga i te tikanga o te tomo.

Ngā tamariki: Ko Rongomai rāua ko Ihu, te mataamua me te mataamuri. Mō muri tēnei kāwai e whai atu. Ko Hineteao rāua ko Taketakeputaahiahi a rāua nā wāhine. He tuakana, teina rāua, hei tamāhine nā Tūwhakaororau, heke iho mai taua kāwai i a Rākeiao, nā Murimani. Ka hoki mai ki a rātou.

Pikiao, Mokaikiteriki, nā Tūtanekei a ia i patu, koia rā tētahi o ngā kōrero – kāore ōna uri. E ai ki te tikanga, ka moe tana wahine i te tama a Pikiao, kia piri tonu mai a ia. Tūkaipia rāua ko Tuahuakura. Nā, ko te tāhū a Tūkaipia, he rongonui. Kei reira te hononga ki a Tarawhai me Tumaohatewhanapipi, ka rongonuihia ia. Ko tana tāhū Ngāti Rangitahi tērā. Ka mātua rongohia ia ki roto i a Tarawhai, hēoi anō, koinei ōna pānga ki a Ngāti Rangitahi, he tūturu. Nā, ko te tangata nei, i moe punaruatia te tuakana me te teina me tētahi atu, ētahi atu rānei, Nā aua wāhine tokorua te pānga ki a Umutahi. He tamāhine rāua nā Tūnono, ko te pāpā a Umutahi. Nā Tūhourangi tētahi o ngā wāhine. Nō reira tō rātou tāhū ki a Ngāti Te Āpiti kei Rotorua rātou. I piri atu ērā uri a Ngāti Te Āpiti ki a Tūhourangi. He pekanga anō o Ngāti Te Āpiti, ko ngā uri o atu o ngā wāhine, ko Ngāti Rangitahi tūturu.

Ki konei pea e rangirua ai te tangata i te mea, kei roto i a Ngāti Pikiao, a Ngāti Hinerangi hoki. He Ngāti Hinerangi kē, he Ngāti Hinerangi kē. Ki te rongō i ngā kōrero mō te whenua e pā tata ana ki te wāhi e whakawhitia ai te ara tereina i runga ake i te rori, e mea ana ngā kaumātua, ‘nō Pikiao, nō Hinerangi aua whenua’ kātahi ka kiia, ‘nā te topatanga atu i a Rangitahi ki te marae i Rotoiti i whai pānga ai ki te whenua rā’. hmmm? Me te wānanga i taua take. Ka huaina aua kōrero e ‘au i te mea, mo te tokorua nei, he tangata kē a Ihu i roto i a Te Arawa i te wā tonu i ora ai te Ihu i kōrero akehia i mua. E hia kē ngā tupuna i karangahia ko Pikiao. Ko te Pikiao i Rangitahi. Koia tērā i te wā tonu i a Pikiao 1 rāua ko Pikiao 2. Nō Te Arawa rātou katoa. Ko a rāua ingoa karangaranga ko Ihu o Mahi rāua ko Pikiao o Mahi. Nā whai anō rāua i tohua ki te whakapapa, ko Ihu o Mahi rāua ko Pikiao o Mahi; kia mārama he tāngata kē, he Ihu kē, he Pikiao kē i roto i a Te Arawa. Nāwai ka puta ngā hapū.

Ko Ngāti Mahi te tuatahi o ngā hapu. Ko wai hoki a Ngāti Mahi? Tirohia a Hauani i roto i ngā pukapuka kua tohaina ki a koutou. I wehea a Hauani – kotahi te whenua whakawhiwhi i wehea kia 5, kia rima ngā poraka whenua. Ko Hauani 1, Ngāti Mahi. Ka nui ngā take i roto i a Hauani, tē tikanga ia, heoi ka hia kē te roa o te wā ki te whakatau i a Hauani. Nō te 1910 rā anō te taitara i whakamanahia ai, 25 tau i muri mai i te whakataunga a te kooti ki te tuku i te whenua. He aha i pērā rawa te takaroaroa? Ka tonu reta a Ngāti Rangitahi ki te Karauna ki te whakamārama “he pōhara mātou, tukuna mai he whenua hei awhina i te iwi e matemate nei”. Ka whakaae te Minita o Ngā Take Māori (Native Minister) ki te āwhina. I Hauani kē a Ngāti Rangitahi e noho ana i taua wā, nā reira te Minita i ui ai “ka ruringia he whenua ka tuku hei oranga mā te iwi” Ka whakaae rātou.

Nāwai rā, ka tū taua Minita hei Pirimia mō Aotearoa, ka ora pea i a ia. Tē oti i a ia te wāhanga kotahi hei Pirimia, ka mate ia. Nāwai i hē, ka hē kē atu; ka whakatau ana āpiha, he pōhēhē kē te tuku whenua mai – hei utu i te whenua i tukuna mai, me riro whenua atu, ka tika. He nui ngā reta i tuhia. Ehara i te mea huna. He mārama. Tokorua ngā āpiha matua o te kāwanatanga e kaha tohe ana mō Hauani te take. Nā ngā taumahatanga i runga i a Ngāti Rangitahi, ka whakaae a Ngāti Rangitahi ki te tuku whenua atu i Pokohū, kia riro mai te taitara ki a Hauani. I Hauani kē e noho ana i mua i te whakawhiwhinga i te whenua, a te Karauna, ka tukuna mai a Hauani e te Pirimia tonu o Aotearoa. I taua wā, kua timata kētia te whakaora i te whenua. He nui ngā reta a Raureti e tonu pūtea ana mai i te kawatanga hei hanga i ngā taiepa, hei whakapaipai i te whenua. He nui hoki ngā reta e whakawhiwhi whakaaro ana mō ngā pūtea tau-toko ki te whai i te mātauranga, mō te tapatapahi i aua whenua hei mahinga mātauranga mō Ngāti Rangitahi. I te wā e tohe ana ki ngā āpiha o te Karauna, kua nohoia roatia te whenua e te

iwi, kua kā kē ngā ahi i Hauani, kātahi ka whakarite ngā āpiha ki te pana i a rātou i te whenua. Ka tohe a Ngāti Rangitahi ki te noho tonu ki Hauani, me te aha ka kitea he huarahi e ngā āpiha a te Karauna e muru ai te whenua, mahue tā rāua rongo, he mea whakamiharo tā te Pirimia oha ki te iwi. Kei kiia, he aha a Balance i pērā ai? Nō te whakapono Quaker ōna mātua. He hunga rongomau rātou, tē whakaae ki te patu i te tangata, kātahi, me whakaaro pai ki ngā tāngata katoa, ka rua. Koia tō rātou whakapono. I pakeke mai a ia i roto i te hāhi, ko te āhua tūturu tonu o te tangata rā, ka aroha atu ia ki te hunga e taumaha ana. I te hē ngā āpiha a te Karauna. Kei āna tuhinga katoa, kua pānuitia e au, he oha nāna.

“Nō wai kē te whenua i tukuna e ia”?

Nā, ka waiho atu aua kōrero kia tārewa mō tētahi wā poto. Hei whakautu i tō pātai, me hoki rawa ake ki ngā raupatunga whenua a te Karauna. I tohua he rārangi raupatu, ka raupatungia ko ngā whenua katoa o roto, ka riro atu ki te Karauna. Ahakoa te aha, i karātihia rawatia te whenua hei whakahei ātanga karauna (Crown grant), hui katoa, he āhua 877 000 eka whenua i murua, he 10% noa i karātingia mai ki ngā iwi Māori katoa, puta noa i Aotearoa. Ko te nuinga, i whakamahia mō kaupapa kē, i pērātia aua whenua. I timata mai hei wāhanga o te paraka whenua i karangahia ko Run 15. Ko te pūtaketanga o Hauani tērā, ko 63z.

Ki ahau nei, kāore e kore i āta ohangia te whenua ki a Ngāti Rangitahi e Ballance, hēoi anō, ka whakauruhia mai he āhuetanga kē, e whakauaua ana a Ngāti Rangitahi ki te hoko i te whenua. I te mutunga ake, ka whakaae a Ngāti Rangitahi ki tā ngā āpiha kāwanatanga kōroiroi i tono ai - ka riro he whenua i Pokohū. Nā, ko te nui o te whenua i riro atu i Pokohū, he kikorua (double?) i te whenua i riro mai i Hauani. He take anō i pērā ai. Nō muri mai i te pahūtanga, i tanumia katoatia te whenua ki te pūngarehu. I te noho kikokore te whenua. He ātaahua i Hauani, kāore i tino pā te pūngarehu ki tai, i te whakahaere tonu rātou i ngā mahinga hipi.

Nā, koia te kaupapa mō te wāhanga tuatahi i te rā nei, i te mea, he mārama te kite i ngā tono a te hapū, kua ā te tāngata takitahi. Ki kōnei kitea ai ngā whānau e piri tahi tonu ana hei hapu. E mōhia ana tātou ki a Mahi, Hinehua, Ihu, Hinerangi rātou ko Tionga. Koirā te whakamutunga mai o ngā whenua i tuku mai hei whakahei ātanga Karauna ki a Ngāti Rangitahi, tē hoki atu ki te timatanga, ā, ka heke whakararo, ka hoki whakamuri kē ai au. Koia tā Ngāti Rangitahi tirohanga mōna anō, i te timatanga o te rau tau 19.

Ka titiro atu ki ngā raraunga a ngā kautetanga, he pōhēhē nōku, e hāngai ana ngā raraunga o te kautetanga o te 1908, ki a Ngāti Rangitahi, hēoi, nō te marama kātahi anō ka tahā atu, ka puta i ngā rangahau he kitenga hou; e rua kē ngā huinga raraunga motuhake mō taua wā, 1908. Ko tētahi huinga raraunga, i pā noa iho ki aua hapu, ko tētahi huinga raraunga kē, i pā ki a Ngāti Rangitahi kāore i te noho i Hauani. He motuhake te wetewete i ngā raraunga; rātou i noho i Te Awa o Te Atua me rātou i noho i Tarawera, i wehea. Nō reira, e rua ngā huinga raraunga nō te kautehanga i te 1908. Nā, ki te hoki anō ki ngā tau o te 1800, e meatia ana, koirā ngā raraunga kautehanga tuatahi, ka kitea te hanga ōrite mai i te kautehanga tuatahi me te kautehanga o te 1908, mā reira hoki e kitea ai te tokomaha o Ngāti Rangitahi.

Ko te take i pērā ai mātou, ka whakatauhia te nui o te utu ki te iwi e ai ki tō te karauna ture-tātai; tē whakamārama mai i te ture rā. Ko te quantum te ingoa. Ko tētahi tūāhuetanga o te whakataunga, ko te taupori, te tokomaha o te iwi. Kua whakatau kē te karauna i te tāpekenga

taupori o Ngāti Rangitīhi whānui, e ai ki te wāhi kotahi anake o ngā raraunga kaute, arā ko te wāhi ki a Hauani. E whakahē ana mātou i tērā, nā te kitenga mai o ngā raraunga kē, kīhai tonu i whakaarohia; ki te tāpirihia aua raraunga, ka kitea te nui o Ngāti Rangitīhi. Ko rātou tērā e mea ana, he iwi nui tonu a Ngāti Rangitīhi i te 1800, ka heke te tokomaha a Ngāti Rangitīhi i te hūnukutanga atu o ētahi o te iwi ki rohe kē, kā mutu ka kīia rātou, nō iwi kē, tēnā pōhēhē tēnā, i te noho a Ngāti Rangitīhi, hei Ngāti Rangitīhi i wāhi kē. Kāore i āta kautehia i mua. Nā, kāore i ahau aua raraunga. Kei a Ian Dickson, tō tātou kai-ohanga, kei te wetewete a ia i ngā raraunga. Kei te whakamahia aua raraunga hei hanga mea. Kāore a ia mō te whākī i tēnei wā, ēngari, he hapū anō ā Ngāti Rangitīhi, he hapū kāore i nōhia a Hauani. Ko ētahi o aua hapū, ko Ngāti Tūtangata me Ngāti Whareiti, he maha noa atu. Ināianei, kei te rapua he mōhiohio, pērā i ngā mōhiohio mō Hauani, e tohu ana i ngā tāngata me a rātou hapū ki ngā raraunga kautehanga. Kei te whāia tonuhia aua mahi i tēnei wā tonu.

Ka hoki anō ki te whakapapa matua, ka hoki ki konei rawa, ka kitea i roto i ngā whakahekenga e toru a Tūahakura, a Ihu, a Rongomai rātou ko Pīkiao, te moe whakawhitihiti a ngā uri. Ka hoki ki tā Monika, i te nui o te moe whakawhitihiti a ngā uri, ahakoa e whā noa ngā whakaturanga whakaheke a Mahi, ko wai ka mōhio ki ngā iwi, hapū i tohua e rātou. Hēoi anō, tae noa ki te tau 1910 a Ngāti Rangitīhi i tohua ki ngā hapū. Ko ngā tupuna kua tohua ki aua pepa rā; a Ruawāhia No.1, Lot 30, te wāhi i kō atu i Braemar, he whakahei ātanga Karauna ki a Ngāti Rangitīhi i te mea i reira a Ngāti Rangitīhi e noho ana. Ko tā rātou i korā, he tiaki i te ara mai i konei, ki Rotomā. He ara matua i whāia hei whiwhiu i ngā hipi o te Tai Rāwhiti ki te hokohoko i Rotorua. Ka kotahi wiki pea rātou e whiuwhiu ana i ngā hipi, mai i te Tai Rāwhiti, mā konei, mā ngā tahataha o te repo, atu ki ngā puke, mā te ara ki Rotomā, heke i ngā ara ki Rotorua ki ngā iari hokohoko, hei hoko atu i ngā hipi. Ko te huarahi i whāia, he huarahi i whāia e ngā toa, ki te pakanga. Ko taua wāhi tonu o te huarahi, mai i (kāore i mōhio ki te ingoa o te wāhi) ki Rotomā rawa, i mōhio whānuitia. E toru ngā roto, e kitea noatia ana i te wā o te takuru i te mea, he mea whakamimiti te wai i te whenua e te tangata e mau ana i taua whenua, ēngari, ki te haere ake ki korā i te wā e hōtoke ana te whenua, ka hopua tonuhia te wai ki ngā hōpuapua (roto iti), he tino tapu ki a Ngāti Rangitīhi. Nā, ko Lot 30, he karāti whakahoki mai ki a Ngāti Rangitīhi, pērā i te nuīnga o ngā whakahei ātanga Karauna, ka tonoa ngā māngai a te Karauna ki ngā iwi, pēnei i a Ngāti Rangitīhi, ki ngā iwi i whakaae ki te hoko atu i ngā hea. Ko te moni he poapoa kia whakaaetia te hoko atu i te whenua.

Mō ngā take whenua katoa, he rite tonu te tuhi pīra atu a ngā rangatira a Ngāti Rangitīhi ki te kāwanatanga, hei whakamārama atu he taonga whakahirahira te whenua me te tono kia mutu mārika tā rātou hoko i ngā whenua a Ngāti Rangitīhi. Koia, i tuhi reta a Purione rāua tahi ko Niheta ki te Minita e tono ana ki te hoko mai anō i ngā hea whenua i hokona atu e ētahi o ngā uri a te iwi, hei mau tonu i te whenua o te iwi. Ka huri tuara te karauna, ka mahia tonuhia te mahi. E kore te aroha ki a Ngāti Rangitīhi me ngā taumahatanga i pā mai i muri mai i te pahūtanga, hēoi ka makihuhunu ngā māngai kōroiroi a te kāwanatanga i a Ngāti Rangitīhi. Nā te pahūtanga me te kore kai, ka noho rōrā ētahi. Ka haere te kaiā o te whenua i ngā hoko. I tanumia ngā mahinga me ngā kāinga a te iwi e te pūngarehu, kāore he oranga i reira; he wā anō ka homai moni e te karauna, hei taua wā tonu, ka tae atu āna māngai ki te hoko hea i te hunga makuhea. Koina te pūtaketanga o tō tātou kerēme. I tūkinohia tō tātou iwi e te Karau-

na; kāore tātou i rite ki tētahi iwi kotahi, ko te pahūtanga te take, ko te kaiā o te whenua i ngā hoko a te Karauna. Ka taka ki te wā i ora mai anō te whenua i Ruawāhia, e 20, e 30 tau i muri mai, kua hoko kē te karauna i te nuinga.

Kei te kōtiti kē ahau, e whakaaroharoha ana. He uaua te pānui i ngā kōrero, kua rongu au i ētahi e mea ana “i te aha kē ngā rangatira?” Ki te pānui koe i ngā kōrero, ko tā rātou mahi, he whiriwhiri i ngā take i aua wā, he uaua katoa te tiaki i te iwi, e aroha ana ahau ki a rātou me ā rātou whakataunga mō te iwi, ka tino pouri ahau i te kino o ngā taumahatanga i pā atu ki a rātou.

Mō Te Āpiti. Nā Te Āpiti tētahi o ngā wāhine a Tūhourangi, ka aroha nui a Te Āpiti ki ōna uri, ka tukuna he whenua hei kāinga mā rātou, ki te taha tonga ma ‘uru o te moana o Tarawera. Nā Te Āpiti aua whenua i tuku ki ōna uri, ko Waitangi me aua whenua i kō. Ehara i te mea i murua raupatuhia e Tūhourangi, he mea tuku kē nā tō tātou tupuna, a Te Āpiti. Ka ruingia te whenua i Ruawāhia, he rārangi kei te taha ‘uru o te moana, ko te karauna tērā e whakaatu ana i tā rātou nā whakapae i te moana, mēnā ia i wehea. Kāti, i te wā i a Te Āpiti, kāore rawa he māhere whenua e whakaatu ana i ngā rārangi, mā te rangatira te whenua e tuku hei kāinga. Kāore e whai tikanga ki ahau tērā āhuatanga o te rārangi ki aua wāhi i te mea, he maha tonu ngā tino pā o Ngāti Rangitahi i te wā tonu o te reanga tuawhā, tua rima rānei e tū ana ki te “taha Tūhourangi” o te rārangi. He tino pā. Ko Tikawe tētahi. He mea hanga ki runga pūkawa, i roto i te moana o Tarawera, kua toromi ināiane, i rerekē te hanga o te moana i muri mai i te pahūtanga. I rongonuihia a Tikawe, hei pā whakahirahira a Ngāti Rangitahi.

He pātai ā koutou?

Nō mua i te pahūtanga rānei aua kārangatanga hapū, nō te wā tonu nei rānei?

He āhua hou te nuinga, nō te takiwā o te paunga o ngā tau 1800, tae noa ki ngā tau 1900, kei te whāia tonuhia e ētahi o Ngāti Rangitahi, ngā pānga ki aua hapū. Ki te hoki atu, he maha ngā hapū, neke atu i te 22 ngā hapū a Ngāti Rangitahi, ko Ngāti Hinewai tētahi. He iwi kē a Ngāti Hinewai i ngā wā o mua. He pānga (whakapapa?) ki a Ngāti Manawa, ki a Ngāti Whare, ki a Tūhoe me ērā atu o ngā iwi o reira. Ka patua, he take motuhake i puta, ka noho ki raro i a Ngāti Rangitahi. Nō tēnei wā, nō muri rā anō, nā Ngāti Hinewai a Mahi i patu. Tēnā anō a Mahi e rānokia e āna tama rātou ko Tauahoehowaka. Ka riro a Ngāti Hinewai ki a Ngāti Rangitahi. Tūturu, nō Ngāti Hinewai a Hākopa Takapou mā, nō Ngāti Rangitahi hoki.

Hei tauira (Donna): Ko Rongomai te tama tuatahi, mō Rongomai mā, ko Rongomai, ko tana tama, ko Te Āpiti. Ko Te Āpiti me Ngāti Hinerangi, nā tana wāhine ngā ingoa i tapa, nō muri mai ka puta ko Te Whareiti ko Tionga. Mō Ihu, nā Ngāti Mahi a Ihu, na, Ngāti Tūtangata, Ngāti Mātuku ka mutu ko Arama Karaka mā i tū ki te Kooti Whenua Māori, ko aua hapū tuatahi i te kōrero tonuhia. Hei tauira, kei te tiwhikete matenga a toku tupuna kuia, te māmā a toku koroua, i mate ia i te ngā tau 1920, i tohua ko Ngāti Hinerangi ki te tiwhikete, i te whai tonu ia,

ko Akuhata rāua ko Te Moana ōna mātua, nō Ngāti Hinerangi, i ngā tau 1920 i te whakamahia tonuhia ko ngā ingoa hapū o mua, pērā i ā Anthony, ko Hinewai mā, nō mua, engari, i patua tō rātou tama.

Anthony: Mō ōku tupuna, i heke iho i tētahi o ngā tama a Tauahoehowaka, ki a Huikai. Ko ngā uri a Huikai i whai pānga ki a Ngāti Rangitahi, ngā uri a tana tuakana/teina, ka whai pānga ki a Ngāti Mahi i a Rongomai rāua ko Ihu. Hei tuakana/teina rānei a Huikai ki a rāua wāhine. Nō reira i whai take hoki ahau ki a Ngāti Mahi. Ki te haere tonu atu, ko te take pea, te take e pā ana ki a Ngāti Mahi. Ko wai a Ngāti Mahi?

Nā, kua whakatakotohia he utu ki te pātai. He tino rerekē, kāore anō au kia rongu mō tētahi wā kotahi, i tapaina he hapū ki te tupuna e ora tonu ana. Nō reira, kāore i te whai tikanga tā Mahi tohu i tōna hapū, ki a Ngāti Mahi. Ko te tikanga ia, nā ngā tamariki, nā ngā mokopuna kē te hapū i tapa ki te ingoa o te tupuna. Nōku anō ēnei whakaaro, i heke mai a Ngāti Mahi whānui i a Ihu o Mahi rāua ko Pikiāo o Mahi, me tere taku kī atu, i moe whakawhiti ēnei uri ki ērā uri, nō reira, nō Ngāti Mahi tātou katoa? Kāore e kore.

Kua tuhia he kōrero; ka tū he tangata i te hui ki te kī, “Kāore ahau i te mōhio ki te take kei te karangahia tātou ko Ngāti Rangitahi, me karanga kē tātou ko Ngāti Apumoana”. Kāore i pērā, kei te karangahia tonuhia tātou ko Ngāti Rangitahi. Ko Ngāti Mahi pea te hapū, hēoi, ko Ngāti Rangitahi te iwi. Kua rongu hoki au i ētahi e mea ana, “ehara to Ngāti Rangitihitanga i heke mai i a Rangitahi te tangata, nā Rangitihikāhira kē”. E kao, he whai pānga whakapapa ana ngā tamariki katoa a Rangitahi ki te tāhū nei, ia tamaiti. Hāunga ngā kōtiro i puta ki Te Whānau a Apanui, kei reira kē ngā uri. I ahau e tamarisks tonu ana, ka haere atu taku pāpā ki ngā hui i te Whānau a Apanui, kei te maharatia he wā i whai atu au i a ia, ka kōrerohia ia te pānga. I pōhēhē au ko te pānga a Umutahi ki Te Whānau a Apanui, ka whakatikahia mai ahau kātahi ka kōrero mai a ia mō tētahi pānga a Ngāti Rangitahi ki a rātou; i hoki mai ētahi o ōna uri ki konei, moe ai. Nō reira e tika ana taku kī, kua moea ngā uri o ngā pūmanawa e waru a Rangitahi ki roto i tēnei iwi, nō reira tō tātou mana, te mana o Ngāti Rangitahi.

Nā te aha a Mahi i tau mai ki konei?

Ko te poutokomanawa hei pou mō te tupuna. Ko Tauahoehowaka te mataamua. Ko wai te poutokomanawa? Nā wai te mana o te pāpā? Nānā – koia a ia i tū ki konā, hei pou mō tōna pāpā. E ai ki a Ngāti Rangitahi, he tohunga a Rangiaohia, ka tuku iho te mana o tōna pāpā ki a ia. He rite tonu mō Mahi, ahakoa kīhai ia i te mataamua, i tuku te mana a tōna pāpā ki a ia. Nō reira i whai mana ai taua whakapapa. Kei te mōhiohia, nāu te pātai, “Ko wai te tuakana?” Ki a koutou, ki a tātou.

Kei ngā ruringa whenua mō Hauani nama 3...?

Ae, Ngāti Ihu. Ko te rārangi ingoa tuatahi tērā. Ko rātou i te ora i te wā i whai mana ai te taitara.

Ki te kōrero mō te rārangi ingoa tuatahi, ka timatahia taku whai i tēnei huarahi, ka tono ki te

Kooti Whenua Māori kia tukuna ihotia mai ngā hea whenua, ka ui mai “nā te aha i riro mai ai taua whenua?”.

E pai ana te hari kape o te taitara me te rārangi o ngā kaupupuri hea tuatahi me te kī, “anei’.

Ka kiia, nā te aha rātou i whai hea ai?”.

He whakaheī ātanga Karauna.

Ka tinei te hiahia, me whakautu koe i ērā momo pātai ka whakaaro, ‘tē mōhio ai e au, kei te rārangi ingoa tuatahi, tē mōhio ki te take i tuhia ki reira’.

Donna: Mō te nuinga o ngā whenua i rongohia e te Kooti, he nui ngā wā ko Raureti Mokonui-arangi rāua ko Mikaere Heretaunga (hei māngai). Ka tonoa rāua kia hoki ki te kāinga ki te wānanga i te rārangi ingoa. Ka hoki anō ki te kooti, ka tū pea tētahi ki te whakawā i ngā tāngata i tohua. I pērā mō Ruawāhia, tokorima ngā (ingoa) tāngata i tohua i whakawāngia i te mea nō iwi kē rātou, me hoki anō ki te wānanga, hei whakamana i te whakapapa a te tokorima, ki a Ngāti Rangitahi, nā Mahi, kātahi ka whakaaea. 45.13 Ko te tikanga o te wā, i whai pānga tonu rātou o iwi kē, i nohia tahitia te whenua me Ngāti Rangitahi, kāore i te pānga whakapapa, he whai whakaaro ki a rātou i tautoko mai i te wā o te riri, he tāpae toto kē, hēoi anō, rikarika ana a Ngāti Rangitahi ki te tohu i a rātou ake uri ki ngā rārangi matua, ka tohua, ka whakamanahia. I tohua hoki he tupuna, ahakoa i te mate kē, ka tohua te whakatupuranga o a rātou tupuna, tokomaha i riro i Ruawāhia, kia whai wāhi atu ā rātou uri. Nā reira, kāore i tohua ki a rātou o te iwi e ora tonu ana, anake. I kitea, taro ake i te whakaputanga o te rārangi, ka taetae atu te whānau ki te tono i ngā hea a o rātou mātua tupuna i tohua. Ko Raureti, ko wai ake rānei, hei māngai mō te tupuna kua mate kē, ka whakamārama atu i te take i mate a ia, i te wāhi i mate, i te tau hoki. He tino āwhina aua kōrero ki a mātou te hunga rangahau whakapapa, ki te mōhio kei hea rātou e takoto ana, i ahatia rātou, i mate rānei rātou i te rewharewha, i mate rānei i te 10 o Pīpiri 1886, kāore rānei i mate i te 10 o Pīpiri...(tē rongō)

Monika: Kua tohua ōku tupuna ki tēnei rārangi, ēngari, i tuku te whenua ki oku Whaea, ka aha mātou?

Anthony: Ko te tino kaupapa o te Kooti Whenua Māori, he tiaki i te whenua, nā, kua mōhio whānuitia ināianei, tē tutuki. He nui ngā tauira pērā, kāore he turangawaewae a ngā whānau i te mea i tukuna te whenua ki ngā tāngata i tohua, kua ki te whānau whānui; kāore taua āheinga i roto i te kooti i ēnei rā, te tuku ki te takitahi, he ōrite te whakawhiwhi a ia tāngata, hāunga ngā kirimana kua mana, kāore te kooti e uru ki ngā whakaritenga, ka kī kē te kooti “ka tohaina e te kooti kia rite tonu te whiwhi a tēnā, ā tēnā, ka tohaina rānei e ai ki tā koutou i whakarite ai, hēoi anō, ehara i a mātou te tikanga ki te whakarite i o take”. I ngā rā o mua, i whakaae te kooti kia pērā, i pērā, ka mutu. I pērātia ngā whenua o tōku whānau, kāore i mahi i runga i te ngākau kino, i wehea te whenua, ko rātou i arohanuitia ki te whenua, i tohua māna aua whenua katoa e pūpuri, ko ngā hea i paraka kē, i tohaina ki ērā atu tamariki, he mahi māori i taua wā, i pērā i roto i tō mātou whānau, kua kore tō mātou turangawaewae ki ētahi whenua, ahakoa kei te mōhio mātou ki ā mātou pānga whakapapa.

Wahine: Nā te whakaaratanga mai a te kāwanatanga i te ture tekau pauna hoki i porearea ai ā ngā whānau kokoraho ki te whenua, ka tuku ki te tangata kotahi i whiriwhirihia. Kāore ko te iwi i ētahi wā, ko te Kooti Whenua Māori kē.

Anthony: Ko te whakawhaititanga mai o te whakautu, he nui ngā āhuetanga o ērā wā e whakararuraru ana i te tangata ināiane. Ko te mea kē, ko tētahi āhuetanga o te tukanga nei, he whakatakoto i te whakaaro, ahakoa ehara i a koe he hea i roto i ngā paraka whenua, me mōhio tonu koe ki tō whakapapa. E taea tērā te karo. E whai take ana koe i tō whakapapa.

He taumaha ki ētahi, te whakapā atu ki te whakapapa. Ki te whakaarohia te whakapapa, pērā i te wā i a koe i te kura, ka tuhia he note akoako, kātahi koe ka puta mahara ake ki ngā mōhiohio, he pērā anō te whakapapa. Kore rawa tōku pāpā i pai ki te tātai kaotahi ahau i ōku whakapapa, he whakaheke haere tonu mai i te taha kotahi anake. Hei tāna, he takahi i te mana o ngā tupuna ki te whakahua noa i o rātou ingoa, kāore o mōhiohio mō rātou. Kāore koe e mōhio i whakamoe i a wai, mō ngā tamariki [sic], karekau. I ako mai ia i ahau ki te tātai i te whakapapa kōhikohiko.

Me huri te aro; i runga i ngā whakapapa ka rua pea ngā whakatupuranga tae mai ki a Rongomai Te Āpiti, he tāhū tonu. Ka moe a Te Āpiti i a Hinerangi ka puta ko Rohi. Ka moe a Rohi i a Whaitiao, he tāhū anō. Ko te wā o Rohi, he wā hurihuri. Ko Ngāti Manawa, ki a Ngāti Whare, ki a Ngāi Tūhoe hoki, i pā i te wā o Rohi. Heke iho ki a Ihu, ki a Rangitautaua, ki te tangata nei, ki a Tūtangata. Kei te huaina ngā ingoa kāore i kōrerohia i mua. Ihungaua rāua ko Kōtuku. Kei te rongonui a Ihungaua hei tama ki a Pikiāo, engari anō mō Kōtuku. He tātai matua. Ko Ngamaru, ko Pirimi te whakapapa. He tino whakapapa. Kā mutu ko te wāhine a Mōkaikiteriki, ko Hineterangi. Ka mate te tāne ka whakamoea ia e Ihungaua.

Mō te tāhū a Tūkaipia. Kei te karangahia e 'hau taua tātai ko te tātai o Te Nanao. Ko Tumakohatewhanapipi. Ko Te Nanao te tohunga, he tino tapu ia, me kaua te tangata e tū ki tōna ātaarangi. Nō te kāwai rangatira ia, nāna ngā karakia i taki i te pakanga i Te Tumu. Ko tētahi o ngā ope taua i te pakanga i Te Tumu, nō Ngāti Tarāwhai me Ngāti Rangitihī, hui katoa e 200 a rāua toa. He nanakia tonu te haere tahi atu a Ngāti Rangitihī me Ngāti Tarāwhai ki tērā pakanga, tētahi o ngā tino pakanga ki a Te Arawa. Nā, i kawea tuatahitia te kokoraho mō tēnei whenua, allotment 3, te whenua e tū ana tēnei marae, e Tumakoha. Nā Tuahakura. Ka moe a Tuahakura i a Tuparewhakahopu. Ko Numanga, ko Ruahine, ko Manea. He tino hua i puta i ngā moenga. Ka hōhā ahau ki ngā whakapae a ētahi ana he whakamoe kē i ngā wāhine... ae, i pērā, i whakamoe atu hoki i ngā tāne. Ko te taumau. He taumau wāhine, he taumau tāne. He aha te tikanga o taua tikanga? Ehara i te takahi i te mana o te wāhine, nō aua wāhine kē te mana. He hē te whakamoe atu i te tamāhine rangatira ki te marahea, ka taumaua hei wahine mā te tāne whai mana, e ai ki te tikanga Māori. Ka hoki aku mahara ki ngā uri i puta i ngā tamariki a Mahi. Ki ahau nei, i moe whakawhiti rātou ki roto i a Ngāti Rangitihī ki ngā uri o ngā tuakana me ngā teina a Mahi, ka moe hoki ki ngā iwi i noho pātata ki a rātou. Ka tuku ki a Kerry, māna taua kaupapa e kōrero, me ka rongu te tangata i a ia, manarū noa ana ahau i te kaupapa. He mōhiohio ōku, kāore i te tino whānau aku mōhiohio, engari ka nui taku pai i roto i aku kaupapa. Inā kōrero māua ko Kerry, ka rongohia te papaku o aku mōhiohio. Ki ōku whakaaro, kua pai taku whakarite i te anga. Nei rā taku tono ki a Kerry, māna e kōrero mō Rohi me Whareiti. Ko ngā matatinitanga, he whānui, ka hoki ngā tātai whakapapa ki a Oro rāua ko Maaka me te hekenga mai ki Aotearoa; ko Ngātoroirangi, ko Oro, ko Maaka, he tino

tupuna ki a tātou. Mō muri au kōrero ai mō Ngātoroiranga, engari kei te tino pirangi ahau mā Kerry, mēnā e whakaae ana ia, e kōrero mō te pānga ki a Oro rāua ko Maaka me te whakahekenga ki a Rohi, ki a Whaiteao, ki a Whareiti.

Kerry: He tino roa, he tino nui ōna āhuatanga matatini. I te wā o te tama a Rangitihī, ka moe ia, a Tauahoehowaka ki roto i a Ngāti Manawa, i mua rā anō tērā. Kua mōhio kē koutou ki te whanaungatanga i waenganui i a Tangiharuru rāua ko Rangitihī, he huānga, he tuakana, teina, he tautohe, he whawhai, ā, mohoa noa, nei. Nā Tuamatua a Maaka, nā tana wāhine tuatoru a Taura; nā rāua ko Maaka ko Kurapoto, he whānau kotahi. Nā Maaka ko Apua rāua ko Kauwhataroa, nō Ngāti Hinewai, Ngāti Hape, Ngāti Manawa rāua. He taura here tangata. Ka moe a Rangiwaiuru i a Rangawhaura, ko tōna whaea, ko Kuraimua o (Ngāti) Rangitihī, nā Apu-moana. Nā Hape ko Tūmanapōhatu, ka moe rāua ko Kura, ka puta ko Kohungutu, ko Kaue, i noho atu ki tērā wāhi. Heke mai ki a Te Whareiti rāua ko Rohi, he kaihana rāua. I roto i te Kooti Whenua ka karangahia taua tātai ko Hape.

Anthony:

Taihoa e Kerry, he aha i rangatira ai taua whakapapa? I te mea ko Ngāti Ngaro, he hapu i rongorua, kei te kaha ōna hononga ki a Ngāti Rangitihī, nō rātou te mana i Haehaenga. Ko te wairuatoa te tonu a Ngāti Rangitihī mō Haehaenga i roto i te Kooti Whenua, i tātaia te whakapapa i a Te Āpiti, tē mārāma ahau ki te take i whakatauria ko tērā hei tāhū. I wairuatoa a Ngāti Rangitihī, kāore i whiwhi whenua i Haehaenga, kāore e kore nō Ngāti Rangitihī a Haehaenga.

Kei te taha o Te Auheke a Tionga, kaua ki te ara ki Tapahoro, he huri kē ki te manga o Kaipara, ko Haehaenga aua whenua katoa. I ahu mai te ingoa, pērā i ētahi atu kōrero i roto i te reo Māori, i ahu mai i te ingoa a te kurī. Te kurī a te rangatira, kua makere i taku hinengaro te ingoa o te kurī, i tāhaengia te kurī, ka haehaengia, ka taongia ka mutu ka kāinga. Nō taua take, i tapa te wāhi ki Te Haehaenga. I taunahanaha a Niheta mā i te nuku o te whenua. E mārāma ana i roto i ngā rangahau, i te noho rātou i reira. I tukuna ngā kōrero mō te kōkōwai, ngā pātuna, ngā kāinga; kāore e kore, he kāinga tūturu nō Ngāti Rangitihī. Ko te whakamāoritanga a te kooti i ngā taunaki, tē riro mai a Ngāti Rangitihī i tētahi wāhi o te whenua. I te kōrero a Kerry mō Ngāti Ngaro, he tino hapū, he hapū o mua, kei roto a Ngāti Rangitihī me Ngāti Tūwharetoa i taua hapū.

Kerry:

I te mea nā Ngātoroirangi, he ringa whao rātou katoa. He kaingaki maara, me te aha kē. Kei te whai pānga tātou katoa ki aua hapū, i Kaingaroa me Te Haehaenga, ki ahau nei, i hinga rawatia a Ngāti Rangitihī i te hē o ngā tohutohu ki a rātou, te kino hoki o te muru whenua. I tāhaengia te whenua e iwi kē, he nui atu ō rātou moni. Kei te whakapaea a Anaha he tāhae. He whakairo i te whare pūpuri taonga mō Anaha rāua ko Niheta, kei te tākaro mamau, i hokona atu mō te \$100,000, pea. Kua tohua ki a Anaha, engari kaua ki a Niheta, kāore a ia i tohua ki te ingoa o tana karanga. He toa rāua, ka taukumekume rāua kia pō rawa. Ko Kahukura kē, he maha a rātou uri, ka heke ngā tāngata katoa i Matatā i a ia... ā, ko Tūwharau tana ingoa. I te ora tonua a ia tae noa ki te takiwā o te tau 1600, ka kimihia he kupu tohutohu i a ia, e Ngāti Rangitihī whānui. “Me pakanga ki tētahi?” ka mea ia “kao, e hoki”. He tohunga ia, he tipua.

Anthony:

He tātai matua anō, he tuakana, teina ngā wāhine nei, ko Torehina rāua ko Waiata. I tapa i ā rāua ingoa ki ngā taumata e rua i Ōnuku, hei tautiaki. Ko tērā whakapapa tērā. I a mātou e whakarite ana i te mana whenua i Kaingaroa, ko rāua hei taunaki i tō tātou mana, ka kī “tirohia ngā tupuna rā, kei reira rāua e tū ana, koia te whakapapa. Nō Ngāti Rangitihī, ka mutu”. He māmā taua taunakitanga i te mea kei reira kē te whakakitenga. Pērā i tā Kerry i kōrero ai, he hoki ki a rātou mā, kaua ki a Ngātoroirangi, ki a Oro, ki a Maaka noa, kei te hoki ki mua i a rātou, ki ngā whakatupuranga i mua i te hekenga nui o te waka. Ahakoa kāore ō tātou tupuna i tohua ko Ngāti Rangitihī, i konei kē ō tātou tupuna e noho ana, i mua i te taenga mai o te waka.

Kerry: E mea ana hoki aua kōrero, e rua kē ngā Ngātoroirangi, ko Ngātoroirangi kē, ko Ngātoroirangi kē. 150 ngā tau i waenganui i te wā i te ora tētahi i tētahi atu. E rua hoki ngā waka, Te Arawa. Ko Ngātoroirangi kē te tangata o tētahi waka kē, ko Ngātoroirangi kē te tangata o tētahi atu waka kē. Nō ngā moutere a Ngātoroirangi tuatahi, i hoki atu a ia i te mea, nāna a rātou uri katoa. Nā, ko te tuarua o ngā Ngātoroirangi, i te ora a ia e 600 tau ki muri. I noho a ia i Moehau, i te rohe o te Pare Hauraki.

Anthony: Ko te mate kē, e 60, e 65 ngā whakatupuranga kei te kōrerohia tātou, he hokinga whakamuri. Ki te kī a ia, he rangi noa....

Kerry: Nō te taenga mai o te hāhi i rangirua ai ngā kōrero e rua, kei te kī, i piki a Ngātoroirangi i te maunga, ki te tihī rā anō, engari tokorua rāua, i piki rāua tahi i te maunga, i te mea, kei te kiia ngā waiata a Ngāti Tūwharetoa, i piki rāua i te maunga kia rua ngā wā; tokorua kē rāua, kotahi te pikinga a tētahi, kotahi te pikinga a tētahi. I pōhēhētia ko te tangata hē, i te wā hē. I tūtaki te mea tuatahi ki a Hape, he whanaunga i noho i Tūhoe. Nō mua rā anō a Hape. Ka tuhura āna tama i te Fiordland, i heke mai tātou i a rātou katoa, ka tūtaki ia i a ia i Kaingaroa, ka mea ia, he kai hau ia, i tana kōrero rongonui. Ko te Ngātoroirangi i whai muri mai, ka tūtaki i a Atiamuri Tiatia i Atiamuri. Nō muri rawa mai tērā, he rite tonu a rātou kōrero, i whakawhitia noa iho i ngā ingoa, ka tuhonohono katoatia kia puta he kōrero paki. He rite anō mō Kupe, tokorima kē ngā Kupe kē. Ko Ngāti Koira tērā. Ko Ngāti Koira, i moe punarua a Koira i a Torehina rāua ko Waiata.

Donna: Ki te tirohia ngā whenua i ruringia i Pokohū, ko Te Whareiti, ko Ngāti Mahi me Ngāti Koira i tuhia ki te taha raro. He aha a Ngāti Koira i tohua ki korā?

Kerry: Nā Kahukura. Ae, Ngātoroirangi.

Anthony: I ētahi wā, ka rongō i te auheke e karangahia ana ko Te Tatau a Hape. Koia te take. Ko Hape tērā.

Donna: He hapū a Ngāti Koira nā Tūhourangi, i ēnei rā?

Kerry: Kao. He āhua hāwhe, hāwhe. Nā, ko ngā tamariki... ka puta tātou i ā rātou tamariki tokorima. E tika ana mō te nuinga o Matatā. He tata. Ko te whānau Rameka, Hunia, ko ngā tāngata katoa. Nohotihī, te whānau Huriwaka, te mea, te mea. Raimona. He momo tauira kei

te whāia, ki te kitea te tupuna, kei whārangi kē i te nuīnga o te wā, tē taea e au te heke tonu iho ki ngā reanga i muri mai i a Uncle Harry, ngā ingoa a ō koutou pāpā, ki te haere tonu atu ahau, e kore pea e tāngia. Kāore hoki i tuhia ngā ingoa katoa ki ngā pukapuka whenua. Mahue te tuhi i ētahi. Ehara i te mea he aha, he mea patu me te porowhiu atu pea, i nā kua nei tonu, te take kāore pea ngā ingoa i kōrerohia. Ka tīkopahia. Pērā i te pāpā a Tokipounamu, ka aukatia ia i te mea i patua ia. (??). Ka haere kē rātou ki te kuia, ki tōna māmā. Me whakatikatika koe i ētahi (whakapapa). Kua ngana ahau ki te whakauru anō i ētahi ingoa. Kāore te tokomaha i tuhia ki roto i te pukapuka. He rite tonu tā rātou whakatika i a rātou, ka kuhu mai tētahi me te kī “kei te mōhio ahau ki a mea, me whakauru i a ia”, ki te kore, ka mahue āna uri katoa, he 1000 tāngata kāore pea e mōhiotia. Aua mārena huna...

Anthony: Ka hiki ki te kai a kō ake nei, kia hoki mai, ka kōrero tonu e pā ana ki ngā hapū, ka tirohia ngā ingoa i roto i a Hauani, ki te kite koe i tō tupuna i roto i ngā paraka, i te ingoa rānei a tētahi e whai pānga ana ki tō whānau, tē mōhio pea ki tō hononga whakapapa ki taua tangata, koia hei timatanga māu. E mea ana ahau, ko Ngāti Rangitahi tātou. E whakaae ana ahau ki tērā. Me uaua ka wehea tātou ki ngā hapū o Ngāti Rangitahi, mēnā e whai pānga ana tātou ki te nuīnga o aua hapū. E whakaae ana ahau ki te kōrero i puta i mua, ko Ngāti Rangitahi tātou. Nōku, ōku whakaaro. Ki ahau nei, ka whai take ki a koutou te kimi i tō tupuna i tohua ki ngā rārangi, kia mōhio ai koe ki tō hapū.

Kāore e kore, kua kitea kētia e koutou, ngā tupuna rongonui. He kaupapa anō hoki i kōrerohia e au i mua, kei te hoki ki aua tupuna i tū hei māngai mō Ngāti Rangitahi, i mua i te aroaro o Te Kooti Whenua Māori; ko Hakopa Takapau, ko Mikaere Heretaunga, ko Arama Karaka, ko Porione, ko Huta Tangihia, ko (Raureti) Mokouiarangi, ko Warbrick tōnu tētahi i tētahi wā, i tuku kōrero. I mua i te tuku kōrero, me whakamārama atu ngā māngai katoa ko wai rātou. Rātou katoa i kī, ko Ngāti Rangitahi, me ōku karangaranga hapū. Kei te wātea aua kōrero ki a tātou katoa. Kāore i te mea huna, me kite, ki te whakaae mai koutou ki tāku e tono nei, he huarahi pai pea hei kimi i a koutou tupuna, me a koutou hapū. Ka mutu te tina, ka whiriwhiri i ngā tupuna matua tokorua rānei, tokotoru rānei hei timatanga mā tātou. Kua puta te tono a Donna ki a koutou katoa, ki te haere atu ki ōu koutou nā kāinga, ki te marae rānei ki te āwhina i a koutou, e wātea hoki ana mātou katoa ki te tautoko i a koutou, ka tirohia ngā ingoa, ka kimi i ngā taura e herea ai koe ki taua tupuna.

Ka pai? Ka whiriwhirihia tētahi i mua i te tina hei whakaaraara i te kōrero.

1.16.00 video, whārangi 11 reo Pākehā

George Perenara: I te kōrero koe mō ngā puhi i taumauhia. Ko Te Iwikaikai te ingoa e mau ana i ahau. I ahau e noho ana i Manaia, he taone pakupaku, ka homai taua ingoa e tētahi o ngā kaumātua i reira, i te mea, he āhua roa tonu taku noho ki kō, i te whana ahau i taku ake nono, i te wero mai ētahi i ahau, kāore au i te, kātahi te kaumātua ka tū, “He pou kei Te Kau o Rehua, te marae o Ngāti Pūkenga, e mau ana te pou i te ingoa a Te Iwikaikai”, ka tohu mai ki ahau me te kī, “nōu te tupuna, te tupuna whaea”. I whakamārama mai ki ahau ngā kōrero, ko tētahi wāhi noa o te kōrero i mau i ahau; ka tono a Te Kau o Rehua mō te puhi rā hei whakahoki atu ki Manaia. Kei te pirangi ahau ki te mōhio ae rānei kōrero anō hei tāpiri mai?

Anthony: Ae rā. Kei ahau, kei te kāinga. Waiho mai tō wāhi noho, tō nama waea rānei ka tukuna he kape ki a koe.

Me arō pea ahau ki kaupapa kē mō te wā poto noa. Mai anō, he wāhi whai mana a Te Awa o te Atua, Matatā. He whenua reporepo katoa mai i konei ki Kawerau, atu ki Awakeri, ki Whakatāne hoki. Kapia katoatia te rohe e te repo. Koia te take kāore te whenua i tauwhawhahia. Hei pātaka e mātotoru ana i te kai – manu mai, tuna mai, moriana mai, ngā momo kai katoa. I hora te mahi a te kai. Ka huri mai, he kai, ka huri atu, he kai anō. Ka nui te ranea o te kai. E rua anake ngā ara e whakawhitia ai te repo, mā waenganui tonu, mā te waka, mā raro rānei, mā te taha. Ka whakatapoko ki roto i a Te Awa o Atua, ka whakawhiti i te awa o Tarawera, he repo, mai i konei, ki Whakatāne rawa. Karekau he keringa wai, pēnei i tēnei wā, kāore i te pērā i mua. He motu kua hanga ki te one tōna rite, atu i konei, tae rawa ake ki Ōpihi Whanaunga Kore i Whakatāne, ki te urupā i reira. Kei korā a Ōpihi nā te mea ka hikoi mā te motu – one (sand island?) rā, me tatari rātou ki te waka hei whakahoki i a rātou ki Kohi. I ētahi wā, ka mate ana tētahi, ka tanumia ia ki korā, koia te take kei reira te urupā e tū ana. He tūranga waka. He tūwāhi i whakawhitia te tangata i te awa, i pērā anō i Te Awa o te Atua, ka kawea te iwi mai i konei, atu ki te motu-one, hoki mai anō. Kia tae mai koe ki Matatā, ka karanga ahau i te wāhi nei ko Matatā ināiane, me te whakawhiti atu i te repo, kua wātea te huarahi haere, mā te takutai, ko tāu noa, he whakawhiti i ta awa i Waitahanui, ka pai noa, nā te maha o ngā kāinga i whakatūhia i taua ara. He wā anō, he one tahua i kō, kia pūawhetia atu e ngā hau o Takurua, ka mararā te one, tūwhera mai anō te ara, nā, i ngā tahataha o te puke nei, i Braemar, i te tuawhena, whakateroto hoki. I konei, i Mimiha me ngā wāhi kē, he ara matua i haere mā te tuawhenua hoki, engari, ko Matatā te tino ara, tē haere ki hea ki te kore e haere mā Matata. Koia a Matatā i whakaaro nuihia. Ka kitea i roto in ngā whakapapa. Ko Hikakino, ko Rangihouhiri, i tīmata i Ngai Tai, ka panaia atu ka haere ki te Tai Rāwhiti, ka puta he tohe, ka panaia atu i reira, ka hoki mai ki Kohi mō tētahi wā poto ka panaia atu. Ka tau rātou ki Kawerau i te wā i a Awatope, ka noho atu ki kō mō tētahi wā, ka whakaae rātou ki te wehe, ka mutu, ka tae mai ki Matata. Ka noho mai rātou ki konei mō tētahi wā, Nāwai, ka nuku whakatetai atu. Nā Te Rangihouhiri te tuatahi a Ngai Te Rangi. Ko Ngai Te Rangihouhiri te roanga atu o tō rātou ingoa. Ko Rangihouhiri tuatahi tērā. Ko Hikakino tana kaihana (ne?), nā Hikakino a Te Rangihouhiri tuarua, nōna ngā uri i Ngāti Awa i tēnei wā, nā Awatope tō rātou pānga ki a Tūwharetoa ki Kawerau. Hēoi anō, i konei rātou. Ehara, ehara, inā noho mai he iwi ka whakapā atu ki te tangata whenua, ae, i whai pānga a Ngāti Rangitahi ki a Ngāi te Rangi, ki a Rangihouhiri, ki a Hikakino hoki. Kua rawa e whakaae ki te kōrero, nō te pahūtanga noa a Ngāti Rangitahi i tae mai ai ki konei, noho ai. He nui ngā momo taunaki kē hei whakamana i te mana whenua o Ngāti Rangitahi i konei, kua mō te 100 tau anake kātahi anō ka hori, engari i konei i mua rawa atu i tērā. Hēoi anō, ka tōaitia te kōrero, nō muri rawa mai i te wā i konei o tātou tupuna, tātou i tohua ai ko Ngāti Rangitahi. Ka takarure ngā ingoa o ngā tupuna, ko Rākeiao, ko Apumoana, ko rātou katoa, kāore i āriarika te mahi tahi a te whānau, ehara, ehara! Kua kitea e au ngā taungakitanga e pā ana ki tā Rākeiao noho roa ki konei. Ko Rākeiao, te tupuna tonu. I te haere mai a Apumoana. Ko Apumoana tētahi o ngā haki i whakarerea i runga i tēnei marae, i ngā wā o mua.

He tino wāhi tēnei wāhi, kia mārāma a Ngāti Rangitahi, e ai ki ngā rangahau, anō nei he whakamarutanga. Kāore i whakaaetia ngā pakanga ki konei. He wāhi i noho haumarua ai te tangata i te mea nō te iwi whānui te wāhi nei, ko taua tirohanga tērā. Nā te mana o Ngāti Ran-

gitihi, otirā, nō ngā tupuna i noho hei whakamarutanga mā te iwi.

Kua mutu taku kōtiti. Me aro kē ki a Paraka Nama 1. He tāngata kua tohua i roto nā hei kau-papa kōrero mā tātou?

A wai?: Mō Paraka Nama 1, kua tohua toku tupuna kuia me ōna tuakana, teina tokorua. Ko Maraea Parekahi Maramena, ka moe tāne ka Maraea Kaporo ia, ko taku taha Ngāti Whakaue tērā. Engari, a Noke Parekahu, i noho noa ia i konei. Ko Maraea taku kuia. Ko Tupaharame hoki te tuahine, teina a Maraea. Nā Rohi, heke iho mai ka... irāmutu, ko Kahukiwa Erueti te koroua a Maraea.

Anthony: Ki te hoki whakamuri, ko Raimona Heretaunga. He huanga taua.

Donna: He piritata a Ngāti Mahi me Ngāti Tarāwhai, anō nei i tōpū rāua, koia pea te take i noho tata rātou ki a rātou. Ko te tupuna a Josie, koia i kōrerohia e ia, he piringa kaha ki a Ngāti Tarāwhai. Kua kitea e au, ko te 70% o Ngāti Rangitahi, nō Ngāti Tarāwhai. He mea hanga tēnei whare nā ngā tohunga o Ngāti Tarāwhai, mō Hinerua. He hononga matua tērā, mā reira pea a Tūmaikoha? Ka kite pea, e Josie, he iti noa ngā kōrero o konei, he nui kē atu i roto i a Ngāti Tarāwhai.

Anthony: Ko te pukapuka hei pānui: Carved Histories, nā Roger Nietch.

Josie: Ka tātaia te kāwai tohunga whakairo, (Kerry, ae, kāore i te tika) i kitea e ia he hononga ki a Te Karu, tokorua āna tama, ko Te Hika rāua ko Erueti Te Karu, ka whai anake rātou i te kāwai a Te Hika, ko te kāwai tohunga whakairo. E whakapono ana ahau ko te taha ki a Erueti, ko rātou ngā kaingaki maara. I te mea, kua kitea he kōrero i roto i ngā pukapuka mineti e whakaatu ana i a ia e haere ana ki tērā maara, ki tērā maara. Kei roto i ētahi o ngā pukapuka mineti. Ko rātou ngā tohunga o te whānau Searle, ko Anaha mā ōna tuakana, teina. Koia a Roger Nietch i aro nua taua whakapapa. Ae, nō Ngāti Tarāwhai ia.

Anthony: Ko te mea kē, ki te arohanuitia tō whānau ki taua tātai, ki ahau nei, koira ō hapū i roto i a Ngāti Rangitahi. He pērā rawa te māmā.

Kerry: Atu i tērā, ko Ngāti Mahi tonu koe, i heke mai koe i te tamāhine, kia mōhio koe, he tata tātou katoa. Kua wareware tātou i ngā hononga.

Kua kore he tohu to, atu i konei

Anthony: Hei tauira kotahi tērā. Ka nui te waimarie a te hunga e mau ana i te whakapapa, e mārama ana ki te whiri i ngā taura tangata. He hangai te kowhiringa. He tangata e raru ana? Kaore pea i te mōhio na wai ranei koe i whai pānga ai ki te tupuna?

Delwyn: E mate ana au ki te whiriwhiri. Tokorua oku tupuna; ko Aneta Te Otimi rāua ko Karepe Hakopa. Nā Mokonuiārangi tētahi, he maha ngā hekenga.

TOKOMAHA KEI TE KORERO I TE WA KOTAHI, KEI TE KORERO HOKI A ANTHONY RAUA KO KERRY KI A RAUA ANO.

Anthony: Kei te kāinga, me kimi e au. Kua korero ahau ki a Alana. Me whakarite he punaha, he kopaki e mau ana i nga konae, kua wehea ki nga paraka whenua me nga rārangi ingoa e hangai pu ana ki aua paraka katoa, ki nga whakahei ātanga Karauna. Ka kitea, e pā ana ki tēnei whenua, Allotment 3, he pai ake i te mea kua ropungia nga ingoa hei whanau. Tane, wahine, me nga tamariki. He tino māmā te hanga, he mama hoki ki te whai haere i te whakapapa, ma te titiro atu ka ui “ te mōhio ai e au, nā to ki mai ‘ko ona matua rāua”. Mo tēnei rārangi, kei a Donna.

George: No. 7, Perenara Rawataka, te papa a Perenara, he pehea te whakauru mai? Ko Bernard Perenara toku koroua, kei te kite au i te ingoa ra, a Perenara Rawakata.

Kerry: Ko Perenara Perenara.

George: Ko taku koroua?

Kerry: Ae. Ko Rawakata tona papa.

George: Kaore au e mōhio ki ngā korero i tua atu i toku koroua.

Kerry: Kei te mōhio mātou.

Anthony: Kei konei. Korero mai ki a Kerry.

Anthony: Tukuna ahau ki te korero mōku ano. Kei taua whakaahua o raro. Kei te taha maui o runga, kaore ia i te tu ki runga pouaka, he taroa ia, e 6 putu, 2 inihi. Ko Pat Olsen, ko Pat Savage ranei ona ingoa. Ko Dan Savage tana tane tuatahi. Ka mate ia, ka moe i a Bill Olsen, toku koroua, he 5 putu, 10. Tokotoru nga tamariki a Dan rāua ko Grandma. Ko Maramena te mataamua. Kua rongu au i tera ingoa, he ingoa Rangitahi. Ka whai mai ko Janie Savage, ka mahara pea etahi i a ia, ko Paula rāua ko Danielle ana tamāhine, oku tuahine. Ka mutu ko ta rāua tama, ka mate a ia i te rangi whai muri i tana whanautanga mai, ko Paena. Ka mate a Dan ka moe ia i toku koroua. Ko Cliff te mataamua, ko Neil, te kai tapahi miti ki te taha i a Eric Henry, e 6 putu tana taroa, i tino kitea ia, ko Fred, ko toku papa, ka mutu ko Chris. Ko Chris anake i te ora tonu, i moe i a Penny Samson no Te Whaiti, kei reira e noho ana. Ka mate a Paula ka ui mai a Danny i ahau “he nui nga korero kua rangona e au mo te whanau Hawiti, e hiahia ana ahau ki te mōhio mena he tika, he he rānei” Kei ahau era korero, kei te kāinga. Kaore au e kawea haere i aua korero i te mea ehara i au taua whakapapa, kei te tiakina mana, kua whakaae ke mai ia maku hei tohatoha atu, na reira, ka tuku ki a koe. He hokinga aua korero ki a Valentine rāua ko Boscowen me rātou nga kaipatu wera, nga kai hokohoko hoki. He marena tokomaha rātou, i nga wahi puta noa, he uri na Savage kei Torere, kei konei, kei Ngā Puhi rā anō.

A wai? I ahau he pukapuka, na Taina. I riro mai i nga puranga i Poneke, he pukapuka ahua nui tonu. He tangata ke. I ahau he pakihī waka kopana i te Motu. Ko tētahi o nga kaihautu pahi i haere mai i Waitomo, no te whanau Savage, i te korero ahau mo te pukapuka ka tonoa mai te pukapuka e ia, i tukuna e au. I panaia a ia i tana turanga mahi i te wiki o muri mai, kaore ia i hoki mai me taku pukapuka, ka whakangaro atu i ahau. Ka whakarerea e Boscowen te tima i Fiji ka haere mai ki Aotearoa. Ka tutaki ki tana wāhine i Tamakimakaurau. I tonoa te pukapuka i taku kitenga atu i te ingoa o toku tupuna,

Anthony: (karo i te korero) Ae, mōku ake, ko taku umanga tēnei, kua rangahau ahau i nga akoranga i Te Whare Wananga o Tamaki Makau Rau, e mārama pai ana ahau ki te tirohanga rangahau, ko nga korero ra, tae noa ki te takiwa o te 1905-06, he awa hohonu Te Awa o te Atua, te ingoa karangaranga o te wa, he 15 mita te hohonu o te wai e rere ana, he hohonu ake i etahi wahi. I te muriwaitanga o nga awa o te Rangitaiki me Tarawera, na te nui o te wai i rerea i konei, hei kerī i te awa, i noho tuwhera ai te awa. Ki te tirikohu koe i te wahi i reira te tomokanga ki te awa, ka kitea te takere o te awa, kaore he paku aha e tupu ana i roto i te one, mohoa noa nei.

I kawea ngā para o te wai i te putanga awa, kei reira tonu te one, kei te kitea tonutia te puaha, kei raro tonu i te wai, te one, hei tohutohu i te puaha o te awa. Kei te putanga a Waimea awa ki te pūroto, kei taua wāhi, tata ki te Poutapeta tawhito, i tu ai he wapu i nga ra o mua. I tu hoki he pakanga ki reira. Koia te wahi i herea ai nga waka (kūne). E rua ngā mira harakeke kē. Ko tētahi i konei, ko tētahi i Te Umuhika, i te taha o te awa o Waikamihī. He tihorehore rawa i ngā rau harakeke hei mahi he whitau, ka paiheretia. Ka utaina te harakeke ki runga i nga waka, ka kawē hangai atu ki Poihakena. Kaore i haria ki Tamaki. He nui nga waka i tere mai ki konei, i utaina nga pēre harakeke ki runga, i whakamahia hei taura harakeke, he umanga tonui. Ka haria mai he toka, he mira paraoa i tu ki Te Awatarariki i tona wā, i whakamahia te wai o te awa hei whakanehu i te witi hei paraoa. Ahakoa i mea? a Awatarariki, e whakapae ana ngā tohunga huarere, ka waipuketia taua wahi ia 100 tau, ka tukuna nga waipara ki reira. I te 2005, i whakapaetia he ahua 200 000 mita pūroto te nui o te para i rere mai i taua hopunga wai ki te pūroto. He nui era para. Hoki atu, hoki atu, ia 100 tau ka puta tēnei āhuatanga. I ng awa o mua, na te rere o te awa, ka rere tonu atu nga para wai ki te moana. He mea whakawatea i te puahatanga o te awa, te reretanga mai o nga awa me te kato o te tai. Kua katia te rere o te wai ināianei, kei te tukuna te para ki te pūroto. Hei tuarā te wahapu i nga umanga. He hokinga mahara ma koutou i noho mai ki konei. I te korero maua ko taku papa, i korero mai a ia mo nga pikitia, karekau he whare, i whakaatuhia nga whare ki waho, i te noho ratou ko ona tuakana, teina, i te taha i o mātou whanaunga, te whanau Gardiner i Powell Road, i korero mai a ia mo te toa i te kokona i tua atu o te kura, hoko i a ratou maramara riwai, e toru kapa te utu, ka whakawhiwhia he kapa ki ia tama, huia katoatia nga kapa ki te hoko i nga maramara pihikete hei hari ki nga pikitia i Matata, ki reira ratou tokotoru, kai ai.

Ko tera momo, i te tino ora te taone nei i era wa. E rua nga toa hoko miti, he whare pikitia, e rua rānei, e toru rānei nga kura. Kaore ke te taone i monehunehu, he nui nga mahi i te mahia, he taone ora, ko te take nui, ko te wapu tonu. Kaore ahau i te mōhio mo te wa i korerohia, engari na te Maori te maha o nga kune, nga waka nui ra, i whakamahia hei kawē i te harakeke ki Poihakena. Ko nga hua o aua haerenga, i riro i a Ngai Taua. He whai rawa a Ngai Maori? Engari tonu, i tētahi wa. Ka taka te wa ki te 1912, ka whakaritea e ratou ki te kari i te whenua i Okorero, ka whakakotitihia, ka puta ke atu Te Rangitaiki i ko, ka aukatia te rere mai ki konei, taro ako ki te tau 1917, ka tae mai te taniwha ki konei, karia atu ai te whenua hei whakakotiti i te awa o Tarawera, aukatia te rere o te wai ki Te Awa o te Atua, he patu i te mauri. Ka taka te wa ki te takiwa o te 1926, i te wātea tonu tētahi wahi o te awa, heru tonu mai, timu tonu atu te tai. Kei te kitea e au, i roto i nga māhere o nga tau 1926/27, i tu te rere mai o te wai.

Monika: Kaore etahi o aua korero i te tika. Ka tere mai nga kaipuke. I te hotera, koia kē te wahi i whakatapoko mai ai nga kaipuke ki roto hei kawē mai i nga utanga ki Matata. I rere

mai te wai ki roto nei, he wai puatata te wai, he wai waiwaiā. He titiko, he tuna, he aha noa atu hei kohi mau. Ko nga ika pakupaku i mau i a mātou, i whakahokia ki te kāinga, kai ai. Na te whanau Webb te toa hoko paraoa. He whare piriota, he toa miti, te toa a Moe Lees, he ara hikoikoi i raro iho nei, he toa whereo, he whare pikitia, ae, i konei te mahi a nga rawa. Ae, i te rere te wai i konei, me aukati te wai e ratou, koia te take kei te pangia e te para ināiane, kei te repo. Na oku tupuna ahau i hari ki raro ra, kaore au i pai, ki reira kaukau ai. Ka mutu ka oma atu mātou i a rāua. He whare horoi i muri nei, na nga hoia i hanga. Ka haere mai mātou ki te hirere. He wera te wai, tē pau. I haere mai mātou katoa, mātou nga tamariki ki te hirere. He whakaahua aku e whakaatu mai ana i nga kaipuke e here ana i raro noa nei, i te pūroto. I korero mai oku tupuna ki aha mo taua wa. He ma te one, tē kitea tera momo i enei ra, i te mea i turakina nga piriti. He piriti i raro ra, i haere ai te iwi ki te hi ika me era atu mea. He rite tonu ta mātou whai kai i te akau. Haere ana nga whaea ki te paparakauta, ka maranga mātou i te ata, ka haere ki te kohi titiko hei parakuihi ma ratou. I runga ake te pa a Rota ma, karekau mātou i whakahoahoa ki a ratou i aua ra. Ano nei, he ao ke i runga ra, te wahi e tu ana a Umutahi Marae ināiane. Inaiane, kotahi atu tatou, engari, kaore i pera i nga ra o mua. E kī ana mātou, he iwi kotahi i konei. Ko Umutahi, ko Oniao, ko tēnei marae. He nui aku korero. Ko te whakaahua nei, naku i mau mai ki roto nei: Ko Rose Perenara, ko Reggie, ko tana tungane, ko te kuia a Anthony, ko Rangimotumotu, te kuia a Kerry, tētahi no te whanau Ihaia, ko Nohotihi, ko Pirihita Pateriki. Ko toku kuia, ko Merepeka Naera? Kingi. Ko tana ingoa whanau tera, ka moea he Meihana, mo muri, ka moea he King: Ko Millie Khan taku whaea keke. He whakapapa Delhi (Inia rānei, Tarara rānei?) Koina nga moetanga a toku kuia. Ko Theresa Minarapa, ko tona ingoa whanau tera, te mama a Mina Mitai. Ko Mr rāua ko Mrs McCracken, kaore pea etahi e mōhio mona. Ko te wāhine nei, he Ihaia ano, he tuakana, teina rāua. Ko Maggie Willis, ko Rosie Perenara – i moe ia i a Ra Perenara. Ko te mama a Rachel Curtis, me Tera. Ko Jules, na tana kuia, a Janie Huriwaka a ia i whangai.

TĒ RONGO I NGA KORERO

Tunis: Hei tapiritanga ki ana korero. No mātou te whiwhi i tēnei marae. I takaro tenehi, he mīharo. Ko te whanau Mitai i whakakanohi i a Matata ki ngā takaro tenehi. I korero ia mo te pūroto, he tika tana, i pari mai te tai ki te wahi e tu ana te rori ināiane, ka ekea nga paihikara ma ko, no muri rawa mai te tino huarahi i hanga. I whakahuahia hoki ia i a Umutahi Marae. He wa tona, kaore te marae i whakamahia, i te pākarakaru haere. Ka haere atu taku mama, no Ngā Puhī, ki te tupuna kuia o Pouroto, i reira rāua ko Dick Bailey, ka whakahoungia ratou i te marae. Nāwai ka tūwhera ki te iwi hei whakamahinga ma ratou. Ka roa te mahi, heoi ano, koina tētahi o nga mahi a toku mama hei awhina i a ratou. Ko to mātou kianga, e mea ana: Nā Dick Bailey te pūtea, nō Māmā rāua ko Winnie Bailey te wā, i whakaora ano i a Umutahi, ki te taumata o te wa nei.

Mere: Hoki atu ki to tatou awa, tena, he korero āu mō Te Kopu a Kuku me Mihimarino?

Anthony: Ki taku mōhio, kei tua o te putanga wai a Mihimarino, kaore aku maharatanga mo te wahi ra i mua i te 2005, i reira he wāhine e noho ana, he ahua puroto i mua i tona whare, i roto i te wai, ano nei he whare-pōteretere. Kei taua wahi a Mihimarino, ki taku mōhio. E ai ki nga korero i tuku mai ki ahau e taku papa, he puna i puta mai i te one i a rātou ko ōna tuakana, teina e tamariki ana, i mau mahara ia i te mea kaore rātou i tatū ki te takere. Kei te pito o te taone (subway).

Mō Te Kōpu a Kuku, kaore aha i te mōhio ki taua wahi, ki taku mōhio, kei raro noa nei, te wahi i huaina e Monika, te wahi i tu ai a Whareiti, tata ki te rori ki te akau.

Donna: Anthony, kei te whakaatungia mai tētahi o aua wharangi te wawahitanga whenua i Hauani, he kura, he mea anō i maheretia, he aha kaore aua mahere i whai kiko ai?

Anthony: Hei taku tohe pea enei whakaaro oku, he huarahi ano i whakaritea e te karauna hei whakamanene tatou i te whenua. Ahakoa nga uaua, he iwi aroha te iwi Maori, i whai whakaaro ki nga tangata katoa. Ki ahau, i te wa i tono te karauna ki a Ngati Rangitahi ki te whakatu kura arongatahi i Hauani, he putea motuhake i rahuitia hei whakapau ki nga take matauranga, nga whenua rahui, me taua momo. I tuku a Ngati Rangitahi i te whenua hei mahinga matauranga, kaore te kaupapa i tutuki. Ka riro atu te whenua ki te karauna, ka hokona atu. Kua rongorongo ahau mo aua whenua, “he koretake te whenua i whakawhiwhia ki tētahi whanau, he pai ake te whenua i whakawhiwhia ki a mea”. Me titiro ki te rurianga tuatahi, he rerekē te rahi, heoi ano kaore i tino rerekē atu te hanga a tētahi i tētahi, i pa atu tētahi taha o nga paraka katoa ki te rori, hei kāinga kanohi. Ko te whenua i rahuitia mo kaupapa ke te take i rerekē ai te hanga o nga paraka, i riro atu aua whenua ki te karauna, hokona atu ai. Na reira i motumotu ai te whenua, ka wehea te whenua, ko etahi i mau ki muri, ka hokona atu te wahi o mua. A, tētahi, he mōhio ano no etahi ki te wariu o te whenua e patata ana ki te moana. Ko te whenua o muri, kaore i te nui te wariu, engari mo te whenua o mua.

Donna: Heoi i tae mai to tatou iwi i mua i te pahūtanga. I haere mai ma hea, ma Okorero atu ki te tapahitanga o te awa?

Anthony: Ko te take ke, hei ara matua te kāinga nei, me puta nga tangata katoa ma konei. Kua ko Ngati Rangitahi anake. He iwi noho whanau te iwi Maori, kaore tatou i te rata ki te noho ko tatou anake. He pai ki a tatou te noho ki nga wahi kei reira te mahi a te tangata, te mahi a te umanga, na kona, i haere mai ai tatou ki konei, noho ai. He wahi whai rawa. Ko nga tuna i whakaahuanga, he rahi rawa atu. Ki te hopua he tuna, me te whakaaro mo te rahi o te tuna i au e tamariki ana; ka pawhara kātahi ka tapahi i tera momo tuna, he 2000 calories. Ka ora te tangata i te kai tuna anake.

A wai? Ko taku e mōhio ana mo te puroto, i peitahia e Pop, Pop Marr. I nga tau 1959,60,61, i haere tahi atu mātou ko aku hoa, a Ngaire Rondon rāua ko Maureen Patterson ki te peke atu i te piriti ki roto i te wai, ka mea “yuck”. Ka piki ano ki te piriti, tarapekepeke atu ano. Kaore mātou i te mōhio mo tēnei mea te para i rere mai i Tahimana.

Anthony: Ko ta Tahimana mahi ināianei, he putu i etahi mea ki roto i te awa i Kawerau. I te poteretere mai (ki konei) I te wa e rere noa ana te wai, i te timutanga o te tai, ka rere tika atu te para ki te moana ra ano, heoi, pari ana te tai, ka rere iho mai. Ka tuki ki nga ngaru o te tai, ka panahia atu te wai ki te taiawa, tapoko mai ki konei, koia te take i te pera rawa te kino.

A wai?: I haere mātou nga tamariki katoa ki nga pikitia o te ahiahi, engari, kore rawa atu mātou i haere i te wa o te Reneti. Heoi, i haere huna atu mātou. Waimarie mātou o Matata i te whare piriote, na te whanau Rondon i whakahaere. Ka mau te wehi.

Anthony: Ko te wa tina. Te whakapapa hei korero?

Hori Putiki.

Kei te rapu a Kerry rāua ko Anthony i nga wharangi tika me te whawhe ano.

WA TINA

Anthony: I te wa tina i te titiro ahau ki nga whakapapa a Honoangaanga rāua ko Erueti, na Ngati Hinehua a Te Kahu, hei tuahine ki a Rongomai.

Ki te whakangaro atu tētahi i a koe, ko te ingoa kei te kimihia, kaore peai te ingoa i ata karangahia e te marea, he honohono noa te mahi. Ki te titiro ki Lot 30, kua tuhia he inga ki te taha, ko Ngaiwikai Tangihia (hei ingoa kotahi rānei?) hei tauira. I te rangahau ahau i a Raureti, kia mārama ahau, e mōhio ke ana koutou pea, engari, he mohiotanga hou ki ahau, ko Tanira ke tona ingoa tūturu. Ka taka nga kapa katoa, i ahau. Tae ake ki taua wa, kaore au i te tino mōhio, ko ia tera. I taku maramatanga ko Tanira ke ia, kātahi au ka mārama ko wai ia. I te manawareka ahau i te mea, i te to te ra ki runga i a Arama Karaka, tē mōhio ko wai kei hei rangatira mo Ngati Rangitahi, ana, i te haere a Ngati Rangitahi ki te mura o te ahi, ki te Pakanga Tuatahi o te Ao. Ko tona tikanga ko ratou ma i hinga i taua pakanga, nga rangatira a mua. Me uaua ka kite ahau, ko wai ma era, ka tu ko Paerau, hei rangatira. (kei te korero mo Raureti ke, kua mo te papa)

I kuraina ia i Te Kura Taitama o Tauranga. I tukuki i nga akoranga i te kura. Ka whakaae ia ki te tu hei māngai mo Ngati Rangitahi, ka tau taua mana ki runga ki a ia. Nana te nui o nga reta tohe ki te karauna. He matatau a ia ki te tono. He mahi uaua. I te matatoru nga pukorero matatau i roto i a Ngati Rangitahi, taro ake, e rua whakatupuranga, kua korekore tera momo.

Kei aku mahi rangahau, ko aku kitenga koinei, ko Ngati Rangitahi hei uto i nga ra o mua, te wa i eke mai a Hongi ki te rohe nei. Ko nga rangatira o Ngati Rangitahi ona uto. Ko te ahua nei, e ai ki te hitori kua tuhia, he rangatira ratou no iwi ke, engari ki te whakahuihua ratou ki te rāran-gi kotahi, e whai pānga whakapapa ratou katoa ki a Ngati Rangitahi. Ki ahau nei, i aronuitia ratou hei whakangoikore i te iwi, i ata whakatakangia te rautaki. Hei tauira ake, i a Honga nga mōhiohia mo nga rangatira hei patunga mana. Ko Te Kuru o Te Marama tētahi. He nui nga korero ke mo tona papa, ki oku whakaaro, he rautaki, i tohua ratou hei uto hei whakararu i te iwi. Ko ta Hongi rautaki, whakawehewehea ka patu. Patua nga rangatira. Tohua nga rangatira hei uto, ka poraruru te iwi. He rautaki pai, he rongonui a Ngapuhi mo te mau pu, ko te pu tētahi wahi noa, i rangahaua te kaupapa ka whakaara i te rau o te patu ki runga i te hunga i tohua.

Kei te mōhio whanuitia ahakoa a Ngati Porou, i mahia kia pera. Kia mōhio, kei te tohua mai aku rangahau, i peratia hoki ki nga rangatira, nga upoko o Ngati Rangitahi. I patua ratou i nga wahi rerekē, kaore ke i patua i nga wahi i haereere haere i ia ra. Ano nei i whakawaia ratou kia puta, ka patua. He mūrere no ratou.

Ka hoki ano ki Lot 30. He huarahi ano. Ko tētahi o nga take kua kawea e au ki nga kai whiri-whiri i te kokoraho, i Ngai Tahu, he punaha kua whakaritea e ratou e karangahia ana ko nga pukapuka mawhero me te kikorangi. I whakaritea aua pukapuka e rua i te tau 1930 pea, e

nga kaitiaki o te poari o Ngai Tahu. He ahua rite a ratou take ki o Ngati Rangitahi. I te nui o nga pānga whakapapa a nga uri ki te maha o nga whenua, he mahi uaua te whakatatu i nga uri whakaheke a tena whenua, a tena whenua. Ko ta ratou, he topu i nga ingoa i puta ki rārangī whenua katoa. Ko te whakaritenga o te wa, mohoa noa nei, mena e mana ana to pānga ki nga tupuna o aua rārangī, ka mana to Ngai Tahutanga. He huarahi pea hei whai ma tatou, ehara au i te ki me pera rawa te kaha o te whai kia tino orite ki ta ratou, engari, kei te hiahia tonu ahau ki te whakakao i nga rārangī tupuna o Ngati Rangitahi kua tohua ki nga rārangī whenua katoa kia mārama ki nga taipitopitotanga korero. Kaore au e utua ki te whai i taua kaupapa, ko te tino o te kaupapa ra, he whakaatu mai ki a tatou, i ahu mai tatou i hea. Ko tētahi mea i puta, ka whakamahia ko Ruawahia hei tauira, koia te take e tika ana kia tukuna tuatahitia aua korero, heoi ano. Mo Ruawahia, i te korero au i mua mo ta te karauna ata tohu i a ratou ma i te taumaha, i te hiamoni, ki te hoko atu i a ratou hea whenua ki te karauna. Ka riro i te karauna he ahua 70% o nga hea whenua, ka haere atu nga apiha a te karauna ki te kāwanatanga me te tono kia whakature i te hoko i te toenga o nga hea. Ko Ngati Rangitahi tētahi iwi i tino kaha rawa atu te mautohe ki taua tukanga. Ka mutu ka ruringia anohia a Ruawahia e te karauna. I ruringia a Ruawahia Nama 1, ko te wahi nui, kia rua. Ka riro a Ruawahia nama 1 ki te karauna, ko Ruawahia Nama 2 i mau ki a ratou kaore i hoko whenua atu.

I tēnei wa, kaore i te whai pānga whenua etahi o Ngati Rangitahi ki a Ruawahia. Ka aroha ke. He whakapapa Ngati Rangitahi o ratou. He turangawaewae tonu kei Ruawahia? Karekau. Kei te whakaputa au i taua take i te mea e aroha ana ki a ratou, kaore o ratou turangawaewae; kaore pea he kowhiringa ke. I hokona atu te whenua e o ratou tupuna me te aha, ko nga uri te utu. Ka aroha hoki. E mea ana ahau, ki te whakakao atu i nga rārangī ingoa, no nga whenua katoa o Ngati Rangitahi, ka kitea tonutia pea, te pānga ki a Ngati Rangitahi, ahakoa kaore pea tētahi i tohua ki tētahi rārangī whenua, kei te mana tonuhia tona Ngati Rangitahitanga i te mea kua tohua ki era atu, katoa o nga whenua. Hei huarahi hoki maku ki te whai i taku ake ara, te tuku aroha ki a ratou me te ki e mōhio ana mātou he take pea i pa ki ou tupuna, me te aha ko koutou te utu, kei te aroha atu.

Wahine: Anthony, e mōhio ana ahau ko taku whanau tētahi. Ki oku whakaaro, i hoko atu toku tupuna i ona whenua hei utu i tona kuia me te kuia a Pera haere ki te kura. Koia te korero.

Anthony: I pera i etahi wa. Ahakoa te take i tatu ki te hoko, kaore i te tika te pehi i a ratou. Noku te whakaaro nei, he motuhake te kokoraho a Ngati Rangitahi, i te mea kaore tētahi iwi ke i rongō i te riri a te atua, penei i a tatou, na reira i koropiko atu ki te karauna. Haunga te kino o te muru whenua me era atu mea, auare ake. Autaia a Ngati Awa i roto i to ratou whai i te tukunga raupatu i roto i to ratou whakataunga kokoraho. Ko ta ratou i kil “ko mātou te pāru-renga o to riri, ka raupatungia o mātou whenua.” Ki ahau, i te rite ta ratou mahi ki a Ngati Rangitahi, he kino ke atu nga mate i pa mai ki a tatou i te mea ko te whiu tuatahi, na te atua. Ka taea e te iwi te ki, “ehara i a mātou taua whakaritenga”, heoi ano, ko Ngati Rangitahi te pāru-renga o te riri a te karauna, he whenua te utu. Na, i kiia aua whenua, he whenua korekiko, he whenua taitāhae hoki, he herengi rānei, he kapa rānei hei utu, ka mutu, ko aua whenua hei pūtaketanga mo te umanga ngaherehere i Aotearoa. Ko Pokohu me era whenua, ko ratou nga whenua i whakatongia tuatahitia ki te paina i nga ra o Te Tari Ruri Whenua. Ko aua whenua hei putaketanga o te mahi whakangaherehere i tēnei motu, no tatou aua whenua. Kei tohe mai te karauna “te poropititia e mātou, aua tuahuatanga i pa mai”, engari tonu, ki ahau nei,

kei te nui te rangahau e mea ana kaore i te pera rawa te mama.

Wahine: Kua ahatia a Ruawahia Nama 1 e te kāwanatanga?

Anthony: Ko tētahi wahi nui o te roto, ko te toenga, he whenua rahui kei te whakahaerehia e Te Papa Atawhai. Kei roto a Ruawahia 2A i a Maori Investments, tirohia te māhere whenua mo Ruawahia Nama 1, ki te NB (take nui), Te Haehaenga Nama 5, kei te taha maui kua maakangia ki te nama 8 pea. Ko Te Makatiti tera. Whakarehurehu ana te rohe ra, me kii.

Kerry: I ki toku kuia, he whare to ratou i te taha o te roto iti ka haere atu te mahi a te tangata ki kora ki te whakangau poaka. Mohio koe, Niheta, to papa, nga tupuna.

Anthony: He whakamana i te mana whenua. Kei te korero ahau mo te mana o taua whenua. He tino rerekē te ahua o taua whenua. I tau i roto i ahau, he rohenga i roto i a Rotoiti 15 engari, kua kitea, kaore pea i te tika. Kei te tohe ki te karauna, te tūnga o taua whenua i raro i te ture. He whenua na te karauna kua rihingia hei papa whakato i nga paina? No Rotoiti 15? He aha hoki? Kaore tona tūnga i te mārama. Koia tētahi o aku pukenga. Kua rangahau aha i aua taitara, koia tētahi o nga taitara rerekē rawa atu. Ko te ahua nei, e mea ana, e rua, e toru pea nga ropu/tangata/iwi, no ratou taua whenua, kaore koe i te mōhio, na wai kē. Kei taua rārangi totika a Ruawahia Nama 2, kei tua atu ko te hekenga ki te roto.

He maha nga rakau i tango atu i Te Haehaenga. Mena ia i whakamahia i na mata, e aua, heoi ano, no taua ngahere nga rakau i whakamahia hei tarai mai i etahi o nga tino waka. He pera te nui o nga rakau. I ahu mai nga waka rahi i nga rakau o taua ngahere. E ai ki nga korero, ko Ngati Tuwharetoa, ko Ngati Tarawhai, he wa ano ko Ngati Pikiāo e tono mai ana ki a Ngati Rangitihī. No wai te mana whenua? E mea ana nga iwi “no mātou ke te mana whenua, heoi ano, i te wa i a mātou, me tono ki a mea kia riro mai he rakau”. Nou te mana whenua engari kei te tono ki a Ngati Rangitihī ke? Kei te rangirua oku whakaaro. No Haehaenga nga rakau katoa hei hanga i nga whare tupuna i tēnei takiwa hoki, a Oniao ma. Me tono ki a Ngati Rangitihī ka tika. Kaore nga whakataunga mo Te Haehaenga i te whai maramatanga, kaore he whenua i riro i a Ngati Rangitihī? He aha te kaiwhakawa i whakatau ‘ehara i a Ngati Rangitihī aua whenua?’ E mārama ana nga taunaki, ki taku titiro.

Wahine: Moku ake, kei roto oku tupuna i a Ruawahia Nama 1. Kaore mātou i te whai pānga ki a Ruawahia 2B, engari kei nga whenua rahui o Ruawahia. He aha aua rahuitanga whenua?

Anthony: He maha nga rahui whenua puta noa i te roto. He pehea te nui? 1 eka rānei, e 2 eka rānei? Kei Ngahereta me aua wahi, Te Puha, he rua eka. I rahuitia aua whenua. He wahi tapu ki a Ngati Rangitihī. I rahuitia motuhakehia i te wa i whakaturengia te 70%, ka mea, ma mātou a Ruawahia Nama 1. Ka tohe atu a Ngati Rangitihī kia rahuitia nga wahi tapu kia kua e riro atu ki te karauna. E rima nga whenua rahui o te rohe ra, tapiri atu ko te 100 eka i te auheke. Kua tukua ihotia mai porarutanga o te wa nei ki tēnei reanga. Ko te whakataunga o te kokoraho a Te Arawa Lakes Trust i pa kino mai i a tatou, i tohe te tarati ra kia whakawhiwhia nga rawa katoa o Te Arawa Trust Board o mua, ki a ratou. Hei tauira; i te tiakina te 100 eka i te auheke e Te Poari o Te Arawa mo Ngati Rangitihī i te mea kaore ano tētahi ropu a Ngati Rangitihī kia whakaturengia i taua wa. Kaore i mōhio ka tukuna ki Te Arawa Lakes Trust, i te tiakina e Te Poari o Te Arawa taria te wa e rite a Ngati Rangitihī ka whakahokia ki te ropu i e mau ana i te mana a ture. Inaianei, kua mana i roto i te ture, me pehea te whakatika taua whakaturenga?

Ko tera tētahi o nga mahi a nga kaiwhiriwhiri. Kei te ahua mama to tatou na kokoraho. He whai noa i nga tikanga o te whakatau kokoraho. Heoi ano, kaore i te arikarika nga kaupapa iti e noho ana ki nga taha, me ata hoki whakamuri ki te whakatikatika ma reira e tutuki tika ai te kokoraho. He uaua taua mahi. Ko tētahi wahi o a maua ko Bruce mahi, he rapu maramatanga i roto i nga korero kua rangahaua hei whakamārama atu i te horopaki me te rārangi-wa ki nga kaiwhiriwhiri hei tuarā mo ratou.

Wahine, ko Maraki pea?: Ko Nukuteapiapi te whare Runanga a Te Poari o Te Arawa, kei te nuku a ia ki to ratou whare hou. (te rong0?)

Mere: Ka whakahokia mai pea, ia?

Maraki?: Kei te haria atu nga mea kei Nukuteapiapi tonu. Kua ki ke au ki a ratou, me tino tupato ratou, kei te ruia nga wahanga o te whare ki nga hau. Kei Wahiao etahi, kei Te Puia etahi, ana, kaore i ahei te kawea i tona tinana katoa, i aitua etahi. No reira, i to ratou whakaatu mai, “kei te kawea te whare ki runga i a Pukeroa” ka ki atu ahau “me tino tupato” “Kei te pai, kua whakawateangia te tohunga” Ka ki au, “kaore ratou i aroa i mua, i aitua ano... me hoki mai ki konei”

Donna: Kei te mōhio rānei koe i te hanga i hea, i runga i ehea whenua o konei?

Kerry: I kati i te wa i whakamate a Poki(h)a ? i a ia ano. I tae mai tētahi i te whare pupuri taonga ka haria atu ki Tamaki Makau Rau.

I te tu ke a Tionga i a ratou e tārai ana i tera?

Kerry: I hanga ratou i tētahi ano ki kora. Kei te he nga tohu ingoa.

[he nui nga tohe e pa ana ki tēnei take]

Ko taku ki a Anthony, kua mōhio koe ināianei kei te whakarite ratou ki te kawea i a Nukuteapiapi ki te whare hou, me tuku tonu ināianei i mua i ta ratou mahi i te mahi.

Anthony: Ko tētahi o a mātou hei kaiwhiriwhiri, ko ta tētahi o nga ohu, he rangahau i te whakatu whare taonga me te tatai i a tatou taonga o te wa. Ko te tauira pea, kua tae pea koutou ki te whare pupuri taonga i Tamaki Makaurau, kua kitea te toka e mau ana ki te pouaka kirihou, he toka kei roto me te kirikiri. Kua tohua ‘Carving Stone’. Ko te ingoa o taua toka, ko Te Whakarewa, he taonga na Ngati Rangitahi. I konei, i Mimiha, i haria atu ki reira, kei nga tau 1930 pea, e aua, i a ratou e hanga ana i te ara tereina. Ehara i te hōanga noa, he pou whenua. He tino tapu, ko Te Whakarewa te ingoa, ko tana mahi he taunaha i te whenua mai i konei, hoki rawa atu ki Maungawhakamana. Kei Maungawhakamana, he iwi ke e whai pānga whakapapa ana, tae noa ki a Ngati Tuwharetoa, me era tangata, kei reira a Tangihia e takoto ana, kei Maungawhakamana. No Ngati Rangitahi tēnei whenua. Ki te rangahaua nga korero, kaore i te korerorero noaiho, ko te pa ki te whenua a Ngati Rangitahi – ia te wa. Ano, ko Parerautiti [sic] (Pareraututu ke pea?) E mea ana ahau, he taonga o tatou, etahi, kei te mōhioia, etahi, kaore ano kia puta ki te ao mārama. Me kohikohi haere i aua taonga he tanga manawa. Ko Mere tētahi o tera ohu, ki ahau nei, he mahi whakamiharo, no reira, koia ano tētahi mahi ma hei whaingā ma tatou.

Delwyn: Ko tētahi wahi o te tono puretumulunga ki te karauna, he whakatu i tētahi whare taonga, me te mea hoki, he putea hei tautoko i ta tatou kimi i a tatou taonga katoa, pera i ta Whaea korero, kei te awhina mai te whanau Semmens, kei te whakahuahia a Pareraututu hei taurira. Kaore a ia i te whakakitenga noa, ko to tatou tupuna. Ko tētahi utu kei te rapua, hei utu i te hanga o tētahi whare taonga ki konei, hei pupuri i nga taonga me te utu kia kimihia a tatou taonga katoa, puta noa i te ao, kua roa pea etahi e whakangaro ana ki a tatou, me homai rawa, ma tatou tonu a tatou ake kairangahau ki te kimi i nga taonga. He taonga ano o Ngati Rangitihī hei whakahoki mai, me noho ki hea? Ko te putaketanga tera o te tono whare taonga ki Matata nei. Neke atu a Pareraututu (kei te korero mo te kahu mamae ke) i te 200 tau. Me whai whare motuhake ia. He whare e tika ana te pa mahana, me nga āhuetanga motuhake hei tiaki i a ia. Ko ana kaitiaki, me matatau ki te tiaki i tona momo. Ehara i te whare taonga noa, he huarahi e whakahokia mai ai to tatou tuakiri, to tatou reo, o tatou tikanga, he wahi akoako, aua āhuetanga katoa. He whakaaro. Ehara i te whare noa, kei te tautokohia o korero, he mōhiohia o tatou. Kei te mōhio mo nga kohatu i te whare pupuri taonga i Tamaki Makaurau, kei reira te mahi o nga rawa. Kei te whare pupuri taonga i Rotorua hoki. Kia whakahokia mai to tatou mana Ngati Rangitihitanga, nga mea nui ki a tatou. Ko o tatou taonga, ko to tatou reo, ko o tatou whenua (i auautia) ko to tatou maunga, ko to tatou awa, aua momo. Kei te puta mai i nga rangahautanga, me te take e tono ana mātou i te whare taonga. Ehara i te mea kua mana te whiwhi, engari kei te manakohia ia, ki te kore, e kore nga wawata e ao ake. Kei tawhiti nga whaingā, kei te whāia tonuhia. Ko te whakahokitanga mai o nga taonga tētahi o a mātou whaingā.

Anthony: I te korero ke ahau mo Tuahakura me ona pānga ki a Rongomau rāua ko Ehu. I te whakawai ano ahau ki nga whakapapa, ka heke mai ki a Tutangata. Ka moe a Tutangata i a Numanga rāua ko Ruahia, he tuakana, teina rāua. Hei tamāhine rāua ki a Tuahakura. He ratou, ratou. Ko nga hekenga tuatahi, i moe te tungane i te tuahine kia mau ki te mana rangatira. Ka heke iho, ka pera ano, hei tikanga. Ka hoki mai ano ki te kaupapa o te ra nei, ko te hapu. He maha nga hapu, ko ta te whakapapa, he whakapapanga tangata. Ko nga uri a Tutangata, he uri ano na Ehu [sic] (Ihu ke?). Kaore ahau e kumea nga korero kia roa, mōku ake, he mama ake te ki, no “Ngati Rangitihī ahau”.

Mere: Tera pea, hei te wa e whai ana i te tukanga kokoraho, ka whai i taua huarahi kotahi, kei te rongu matou katoa i wehewehea te iwi; ko te pahūtanga i pa tino kino mai, ko te hoko whenua a nga whanau, me whai whakaaro pea tatou ki te whakamana i to tatou Ngati Rangitihitanga ma te tuku i nga whenua ki te iwi katoa pea, kaua e aro ki nga mahi a te kāwanatanga i akingia etahi ki te mahi i a ratou mahi. No tatou tera maunga, e mōhio ana tatou o Ngati Rangitihī, no tatou te maunga. He huarahi pea e whai mana ai tatou katoa?

Anthony: Ae pea, e Mere. Tuatahi a) ko te tu hei Ngati Rangitihī. Me pērā. Ahakoa haere au ki hea me te whakamohio atu no Ngati Rangitihī ahau, ka timata ratou ki te korero mai i nga korero a Ngati Rangitihī ki ahau. Kaore ano a Ngati Rangitihī kia whai wahi ki te whakamana i a tatou. “Ka pai to korero, anei ke taku” Ko te wahi tuarua ko tēnei; ‘ko wai tatou hei Ngati Rangitihī’ ko te tu pakari i roto i to tatou Ngati Rangitihitanga kātahi ka wanangahia aua whakaaro. Kei te ki ahau, kei te whakaae ahau ki te mahi i enei wananga i te mea he mea nui ki a Ngati Rangitihī, kia mōhio ai koutou kua rangona ou korero. He maha nga korero a ia whanau hei tapiri mai, kia kotahi to tatou korero. He huarahi e wātea ai ratou ki te whakawhitiwhiti kore-

ro, tuarua, ko te whakawhanaungatanga. Ka mea “e hika, na whai ano taua i piri ai” Ko tera momo. Na te wananga hapu tatou i karanga ki te huihui mai ki konei, ko te whakawhanaungatanga te tino hua i puta, ki ahau nei, ko a tatou korero e mau ana i ahau. Kei te mōhio tatou katou ki nga tangata o tera whakaahua. Kaore i te tu wehewehe i te whakaahua ra. E kaha ana ki te ki, “ko toku kuia tera, ko mea, ko mea, kaore au i te mōhio ki a ia engari ko mea tera”. Kua roa tēnei wa e taria ake ana. Ko tētahi akoranga aku, na taku taha Ngai Tahu, te taha o taku mama, kei te kokirihia tēnei kaupapa. Kua tangohia a ratou whakapapa, nga paraka whenua, mai i te Kooti Whenua Maori ki te taitara a Ngai Tahu, kei te puritia aua whenua hei taitara Ngai Tahu, tē noho ki raro i te mana o Te Kooti Whenua Maori, ko nga take katoa e hangai ana ki aua whenua, pera i te whenua tuku iho, kei te whakahaerehia e Ngai Tahu e ai ki o ratou ake tukanga. Kei te tirohia aua momo e iwi ke, kei te kokiri a Ngai Tahu i te kaupapa i te mea kei te whakapau kaha ki te ako mo ratou ano, kei te tu pakari hoki.

Mere: He kaitiaki tatou, i te mea i mau etahi ki nga hea. Ko te mauri o te maunga. He Maori tatou, koia te tino o te kokoraho, he korero ano te korero, engari ko te tinanatanga, he mea ke.

Monika: I murua nga whenua a taku hoa, kei te mōhio ahau ko wai ia. I ahatia ratou i Ruawahia i muru ai o ratou whenua?

Anthony: Ano, tūturu, ko tētahi āhuatanga o te tukanga tera i raru ai nga whanau, kaore ahau i te mōhio, kaore pea i te rite ki to tauira, heoi ano, i te kore he whenua o ratou ka noho tau-tangata, hei manene i te ao. Kaore o ratou pukenga rānei, o ratou putea rānei he rangahau i te take kia mārama he aha i peratia ai ratou. Ko tē tauira pai ko tēnei;

Ka mate taku matua, a Fred, ka tukuna ona whenua Maori katoa ki te tama a tana hoa wāhine. Ko te tari o te Public Trustee te mana whakahaere o ana take, ka tono ratou ki Te Kooti Whenua Maori ki te tukua ihotia nga whenua, i haere atu au ka kite i taku tuakana a John, ka mea atu au ki a John “ e ta, kei te aha nga whenua a to papa, kei hea o koutou na ingoa>” “Kao, ko te Public Trustee kei te whakahaere, kua tukuna ketia ki te tama a tana hoa wāhine” Ka mea au, “kore rawa atu” Ka ui mai ia “he tau e mea nei?” ka ki au, “karangahia tētahi o ou tuakana, ka taki haere atu tatou ki te Kooti Whenua Maori a te wiki e tu mai nei” Ka haere atu, ko Judge Savage te kaiwhakawā, i tata tana mana i te tono ka tuku inoi ahau ki te kooti ki te whakawatea i ahau ki te korero, ka whakaae mai ia. Ka tu au, ka ki “kaore ahau i te mārama ki nga whakaritenga?” ko tana “ Ko te tikanga kua wai ake koe ki nga tukanga a te ture” ka mea au “kei te tuku koe i nga whenua a taku matua keke ki te tama ra, kaore ia i te whai mana ki te ropu o nga tangata me whiwhi i te tuatahi” ka mea ia “ko tana mokopuna ia” ka mea au “ e kao” ka pātai a ia ki te Public Trustee “ Hei mokopuna te tama ra na Mr Olsen?” “kao” “He pānga whakapapa ona” “karekau, ko te tama a te hoa wāhine ia” “ne ra?” ko tana ki te wāhine, ka ki a ia “ae ra, kaore ona pānga whakapapa” ka pātai mai ia ki ahau “ me aha?” Ka tono au ki tukuna nga whenua katoa ki ana tama toko whitu. Ka mana te tono. Ka tu te Public Trustee ki te korero, ka whakanohohia ia e te kaiwhakawa. I te tumeke nga tama. Kaore ratou i mōhio, no ratou te mana. Hei whakatauiria atu i te take me mārama ki nga tukanga, kaore nga whanau katoa i te whai wahi ki nga akoranga, nga wananga penei i tēnei hei akoako i a koutou kia mārama kia ahei te kaupare atu i aua mea, kei te pera i tēnei wa tonu, he hoha rawa atu.

Kua ki ke au, he 1000% te nui o taku aroha ki a koutou, me taku mārama hoki ki te mahi a Kerry, i etahi wa, i ahau e taumaha ana, ka whai kaha ahau i te tu ki te whenua me te ki

“he tapuwae no oku tupuna” he kore noa iho pea ki te pakeha, mōku ake, he aroha rere noa.

Hei whakakapi ake, e 45 mineti e toe ana. He tono no te papa? Kei te kimi mōhiohio etahi? Kua whakapa atu etahi o koutou ki a Kerry, he tangata kua tono mōhiohio mai i ahau. Ki te hia awhina koutou, kia kaha ki te whakapa mai.

Tetahi: I te hiahia ahau ki te mōhio mo te pou haki i waho na? Mai runga ki raro, koa.

Anthony: Donna? Kei te mōhio pea ahau. Ka mōhio a Erin.

Kei te hamumu te whare, kaore tētahi i te mōhio.

He tangata ke: Whakatepae ko nga wāhine, whakararo ko ana tamariki katoa.

Anthony rāua ko Kerry:

Ko Rangitihī, Rotorua, Taurua, Rangiaohia, Rangihakaekaeke and then Rangiaohia, Tuhourangi, and then Rakeiao, Apumoana – te piripoho.

Pere: I te kati aku karu i te areare aku taringa. Kei runga, ko Rangitihī, ko Rangitihī whakahirahira. Mohio tatou katoa ki tena whakatauki. Mai i te taha mauī ki te taha matau; i moe a Rangitihī, Whaea Brenda, kei te mōhio koe ki te waiata, ne? Ae. Ka noho i a Rongomaiturihūia, te wāhine tuatahi. Ka puta ki waho, tuatahi ko Rotorua. To muri mai, ko Taurua. Ka moe i tana wahine tuarua, Kahukare (etc etc etc). Kei te ki etahi ko Apumoana ke te potiki, ko etahi e mea ana ko Tuhourangi ke, ko taku e mōhio nei, ko Tuhourangi kei raro rawa. Ka moe ia ki roto i a Ngati Kahungungu.

Kei te mōhio koe ki te koroua o raro? “Ae”

Tena, korero mai.

Wahine? (me titiro au ki te video): Toku koroua. Ko Raimona Mikaere Heretaunga, ko Raimona tona ingoa. Ko Hināu tana wahine, ko toku kuia tena. Ka puta ko toku mama, ko Maxine, te mataamuri. Ki taku nei mohio i rongō au, i mate ia i tana matenga ki Ngapuna, I tono atu a Ngati Rangitihī mana ki te hoki mai.

Ahakoā, ko Arapena Kereama toku kuia tupuna, ko ia te wahine tuawha. No reira, tokotoru nga whanau i mua i a matou.

Taku patai a te Rahina te wiki ka heke mai, ka ako te reo Maori ki te Whare Wananga o Waikato. Ko te kaupapa he whakatauki no toku iwi. No reira hiahia ki te korero e pa ana ki nga pumanwa e waru.

Anthony: Ki ahau, ko tētahi o nga korero e mau ana i a matou, e hangai ana ki a Tuwhakaroahu me tana tama a Huekai. Na Huekai a Kaarau, he tama, ka moe a Kaarau i a Kuierangi, te tamāhine a Umutahi. Noku era tupuna, na Hohaiatetaiaki, heke iho mai ki ahau, kaore e arikarika nga pānga, ka hoki aku mahara ki te wa i kiia ai e etahi, “ko nga koroua o Rangitihī kei te whakamahana i te pae o Umutahi, ko o Umutahi ki konei i te tokoiti o nga pou korero.” “Ne?” Ka tu hei kaikorero ki tena ki tena o nga marae i runga i o ratou na whakapapa. He pera rawa te kaha o nga hononga. Ki te taha i a Ngati Tarawhai ano, no Ngati Tarawhai a Rangipa-

re, te wāhine a Umutahi. Ko nga here ki a Tuwhakaoroahu, ki a Tarawhai i a Ngati Rangitahi, he tino. Ko nga mahi whakamiharo ka puta ina karekau to pouaka whakaata, he whakarite marena. He tangata whai whakaaro o tatou tupuna, he tuahine, tungane tatou katoa.

A wai?” Kei te mōhio ahau kua matapakihia te whakamau atu i te tohu whakamaumahara ki a Raimona ki konei, mai ano taku mama i ki, e toru ke atu nga whanau, ko matou nga teina. Kei te ako tonu matou i tera taha, kei te tutakitaki haere taku mama ki etahi. Ae.

Kei taua whakaahua ko Tuku Raimona, hei tungane ia ki toku kuia. E rua nga pikitia, ko Raimona tena. Ko te pikitia kei te taha mau i tētahi, ko te upoko o te pukapuka ko “The Way We Lived”, ki taku mōhio, kei te tu taua pikitia ki runga i te turu. Ko tera kei te taha matau, i taku kuia tera, mai ano. Ki ahau nei, i puta mai aua pikitia i tētahi wa kaore to tatou iwi i pai ki nga kamera, i noho whakaiti ratou. I te whakaiti ratou i a ratou ano.

Donna: Tena koe i o korero, ko tētahi o a matou mahi i te wa tonu nei, he whakaingoa i nga whakaahua.

Anthony: Kua hoatu he rārangi ki a Kerry, mahue taku tuhi i te tohutoro, me ta ano au, he rārangi ki te i whenua tuku ihoa, e 30 wharangi te roa. Kua wareware i ahau no tehea whenua, heoi ano, kei reira nga tino ingoa o Ngati Rangitahi. Ka wani ke, i tae mai a Kerry, ka hoatu noa ahau ki a ia, mahue te tuhi i te tohutoro.

Wahine: I ahau i te kura katorika, kaore au i te mōhio ko oku whanaunga enei! Kaore hoki au i mōhio he iramutu a Kui Marr na taku koroua. Hei tuahine tana mama ki taku koroua.

Anthony: I a koutou e mahi ana i te whakapapa, he uaua ki etahi te whai i te whakapapa?

AE

George Perenara, pea? I te wananga i mua atu, i waho matou e tu ana, ki te taha o te urupa, te rongo i ahau te ingoa o te urupa? I tuku koe i te pātai, kaore tētahi i urupare mai.

Donna: Kei ahau... kua makere i te puna mahara.

Auatarerehika.

Anthony: Na, ko te hika, he to whakawaho, Te Ko Hika, kei kora. Kei te mōhio aha he maha nga whakamaoritanga mo te ingoa o Te Kohika, ko Te Kohika o Waitaha Ariki Kore. Ko te wahi i toia e Waitaha Ariki Kore tona waka, Te Paepae (o) Rarotonga i te wai. Te Kohika. Koia te roanga atu o tana ingoa.

Auatarerehika, e whakapae ana ahau e hanga tona ingoa ki te tere o te wai e puta atu ana, he ahua pera? Kaore au i te mōhio i te mea kaore ahau i te matatau ki te reo Maori, ko taku whakapae tera.

He whakaaro o Donna mo te wananga kei te tu mai.

Anthony: Kei te whakaaraara ake ahau, me whakakao au i etahi o nga korero o te ra nei, ka tuku ki a Alana. Me matua tuhi koutou i a koutou ingoa me te wahi noho, imera rānei ki te rārangi koa, ka whai atu ahau i a Alana ki te tuku i aua korero ki a koutou. Ka whakarite ahau i

etahi o nga mahi i mua atu i te wananga kei te whai mai, kua korero ke tatou mo aua kaupapa, ka tuku noa. Maku hoki e tuhi i te rārangi tuku ma koutou. Ka waia haere ou karu ki te panui i nga momo korero, nga mineti; me ata aro ahau i te tuatahi, kia tau aku karu, he mama noa iho te mahi. Ki te puta he korero a muri atu, tukuna ki a Alana. I tono mai etahi ki a maua ko Kerry i muri mai i tera atu wananga, i korero tahi ki a ratou, kātahi ka tukuna nga korero i te rapua. Ko ta te wananga, he wa e tutaki ai tatou, kanoahi ki te kanoahi, kaore e mutu i te mutunga o te hui. Ki te hiahia koutou ki nga mōhiohia, whakapa ma ki a matou. Mena kaore e mau ana i a matou, kaore i a matou nga mea katoa, ka mōhio ki te tangata kei a ia nga korero, ma matou rānei e tuku i te pātai, ka whakahoki mai ki a koe.

Ko te kaupapa o te wananga kei te whai mai, Donna, he whakarite i nga rārangi whanau ano, me te whakautu i a koutou pātai.

Ka korero ahau mo etahi kaupapa tohe pea, mo Te Apiti rāua ko Tuhourangi, mo Te Apiti rāua ko Ngati Rangitahi. Me penei taku ki, ka whakamaori ahau, kua ko te whakamaori, ka tuhi ahau i aua meneti hei ‘kōnae Kupu’ ka tohaina ki a koutou. Kua whakatau au me mahi pera ahau i te mea, i ahau e panui ana, ka whakamaori ahau e ai ki taku maramatanga, kei te tino pirangi ahau kia homai ou koutou whakaaro, ki te ki, “kei te he koe, Anthony, kei te mōhio ahau ki tera, ko mea ke te tikanga o te korero”. Ko tētahi atu o aku tauira tino pai ko tēnei; i a Ngati Tuwharetoa e mahi ana e pa ana ki a Lot 39, ko te whenua i Kawerau, ka tu tētahi o nga koroua i roto i te Kooti Whenua Maori, i te korero a ia mo nga tupuna e rua o Tutewero: ko Maruka rāua ko Moepuia. Ka ki a ia “Kei te mōhio aha ki a Moepuia engari, he tauhou a Maruka ki ahau” I pera te tuhi i roto i nga pukapuka o Te Kooti Whenua Maori. Ka pātai au ki taku papa, he aha kaore a ia i mōhio ki a Maruka? Kaore taku papa i mōhio. Ko Maruka te papa o Tutewero, no Tuwharetoa tūturu, he aha kaore taua koroua i mōhio ki a ia. Ka taka nga tau, i te korero maua ko papa ka kimihia te kupu stranger i roto i te papa kupu reo Maori, ka whakapakehatia te whakamaoritanga o te kupu, na tera i whai maramatanga mai ki ahau, i te mōhio a ia ki a Moepuia engari kaore i te mōhio ki a Maruka, na te whakapakehatanga o te kupu, i rerekē ai te tikanga o te korero. Koia tētahi o nga take ka puta i a koe e panui ana i nga meneti o te Kooti Whenua Maori, he mea tuhi e te Pakeha ki tona maramatanga ki te reo Maori ME te reo Pakeha. Ahakoa nga uaua, koia tonu te taumata o nga korero. Maku e pato i nga korero a te kaituhi a te kooti, kei ki pea koutou “kaore tera i te tika i te mea...” Ma reira aua korero e whai tikanga ai, he nui nga korero, kaore i te whai tikanga ki ahau, ka mōhio pea tētahi atu.

Ki te puta he whakaaro i a koutou, tukuna ki a Donna rānei ki a Alana rānei, ka tapiri atu rānei ki te rārangi take.

Monika: Ruawahia. Kaore nga kaipupuri hea i mau? Kaore nga mea rangatahi mo te whakahe, nga kaipupuri hea hou o Ruawahia.

Donna: Ae, mo te rārangi ingoa? Kua tonoa ketia taua whakaaro. Kaore au i whai turu ki te poari i tēnei tau, ka tuku atu ano.

Anthony: Me whakakapi atu to tatou hui ki nga korero mo nga whenua a Ngati Rangitahi. Kei Pollen St, atu ki Tawhao, ki te taha o te urupa, i kiia ko Allotment 3. He rohenga ahua nui tonu, whakawhiti atu i te rori, ka whakakorea tera rori i nga tau 1960, i te mea ko Manawahe

i mua, ka hanga he rori hou. Ka tapahia nga whenua o Ngati Rangitihī, kaore i utua, kaore i pataihia, i muru noa. Kaore i raupatungia i raro i te mana o te ture, hei hanga rori. I mahia aua mahi i toku nei wa i tēnei ao. Kaore i mahia kotahi rau tau ki muri. Ko Allotment 3, Hauani, 63z. Kei te mōhio mo etahi atu whenua Maori kei Matata tonu. Tere whakatetonga ki Lot 30, kei Thompson Road???, atu i Braemar. Ki te haere koe ma Braemar Rd, hipa atu i a Braemar, he uru oriwa kei te kokonga, kei te taha matau e haere whakatetonga ana, kei aua whenua. Inaianei, kei nga ringa a Ngati Awa te nuinga o aua whenua. I hoko ratou i te Pamu Tumarau, ko Lot 30, no Ngati Rangitihī. I haere ki uta ra ano. Kei reira tonu etahi whenua o Ngati Rangitihī, kaore he tomokanga, kaore he putanga, kei muri rawa, kei ro ngahere, heoi ano, no Ngati Rangitihī.

He wahi tapu ano kei nga taha o Tarawera awa, tūturu. Nga wahi tapu a Ngati Rangitihī, ka hipa atu koe i a Kawerau, na Ngati Rangitihī tūturu aua whenua katoa. Ki te taha raro o Kawerau, atu ki Te Auheke a Tionga, he pa tuna i tohua e Arama Karaka ki te Kooti Whenua Maori me te mea nei, ko Mokouiaranga te upoko ariki, nona te mana i aua pa tuna katoa. Mārama ana.

Ki te taha matau, ko Pokohu, ko Putauaki hoki. Ko etahi o nga whenua i Putauaki, na Ngati Rangitihī te kokoraho ki aua whenua. Tua atu ko te taha o muri o Putauaki Maunga, ko Pokohu me Matahina. No Ngati Rangitihī katoa; ko Te Haehaenga, ko Maungawhakamana, e mārama ana te kokoraho a Ngati Rangitihī ki aua whenua. Te awa o Kaipara, no Ngati Rangitihī tūturu. He rohenga whenua te awa, mo ratou i noho i Te Haehaenga. Piki ake ki a Makatiti, heke iho ki Te Haurua, he pa nui kei waenganui i a Tarawera moana rāua ko Okataina, kei runga ra. Ko te pa, ko Te Haurua (e rua, e rua pea?) koia hoki hei pou whenua. E kii ana ko te 3, ki te tuhi a te Romana, kei te taha mau i o te māhere mo Ruawahia, kei te rae a Te Haurua. Ko te wahi e anga ake ana ki Te Haurua, ka heke ano, whakawhitia ai te moana, ka tae ki – kaore tera i a Moura – ka tae atu ki a Matarumakina. E mau ana aua whenua e Ngati Rangitihī. Kei te hangai te māhere ki a Ruawahia, kaore a Matarumakina e kitea i taua māhere. Mai i te patanga ki te porohita atu ki te whenua i Matarumakina, ka hoki hangai atu ki Pareheru. Ki te whai i te rori matua mai Rotorua ki Taupo, heke iho, atu i te umanga tapoi a Tamaki Village, haere tonu atu, heke, piki, huri i te kokonga, kei reira te tohu ki Waimangu. Huri atu i te kokonga, kei reira te rahui whenua, ko Parehiru [sic] (ko Pareheru ke?). Na Te Apiti a Parehiru [sic] (sp??). Tuhia he rārangi ki te māhere whenua mai i te porohita kua tohua ki te māhere, tae rawa ake ki Parehiru [sic] (sp??), no Ngati Rangitihī katoa, ka heke ki te moana o Ngahewa, ka kitea ia ina pahi atu i a Maunga Kakaramea, ko te roto iti kei te taha o te rori, ko Ngahewa Moana, no Ngati Rangitihī katoa aua whenua. Ka hoki mai ki Maunga Kakaramea, no Ngati Rangitihī. I reira te kāinga a Niheta Kaipara. No Ngati Rangitihī a Okaru Moana. Haere ake ki Murupara, ki Waitehouhi, no Ngati Rangitihī nga whenua kei nga taha e rua o te rori. Ka anga whakateroto ki a Onuku, kei te kite koutou i te mea o raro iho, hoki atu ki te tohu, ki te pito o Ruawahia 2, ka hoki mai ki Te Ariki.

Kaore te mana whenua o Ngati Rangitihī e mutu ki kona. Koia te putaketanga, me tapiri tonu ko nga whenua e mau ana i nga tangata takitahi o Ngati Rangitihī, pera i a Rerewhakaitu 1 me 2. He rohenga nui whakaharahara. I kokoraho a Ngati Rangitihī ki te whānuitanga o Rotomahana. Ko te kokoraho tuatahi ki te ruringa matua, i karangahia ko Ruawahia Rotomahana hei rohenga kotahi. I te mea kaore a Ngati Rangitihī i te iwi hoko whenua, kore

rawa mo te hoko ki te karauna, i whakaturengia anohia te whenua, ka ruringia anohia ka whakauru atu ki te rohenga o Parekarangi.

Ka hoki mai ano ki Kaingaroa 1 me 2, kei te tapoko atu ki roto i aua whenua, ka hoki mai ki Reporoa, whakawhitia atu ki Te Mihi, no Ngati Rangitihiki katoa. Ko nga pa me nga urupa, kei reira katoa. E whakapae ana etahi “kei te kokoraho a Ngati Rangitihiki i te Puku o Te Ika a Maui”, ehara, ehara!

Aro ano ki Te Rangitaiki, whāia tonuhia ki Nga Tama Wahine, ki Matahina, ki muri i a Putauaki. He wahi tapu, he urupa, he kāinga, he pa tuna, he inganga, he kōkōwai, he maara kai, He ingoa o nga wahi katoa. He roa te rārangi. Ko te mana whenua a Ngati Rangitihiki me nga ingoa o nga upoko ariki. He mama noa iho te rangahau. Kei te nuku o te whenua nga tapuwae o Ngati Rangitihiki. Amiomio mai i taua rohe nui whakaharahara. I whai hua matou i roto i nga whakawātanga a te CNI.

I tohua he 3% o nga ngaherehere o Te Puku o te Ika (CNI). Ka oti atu te whakawā i te mana whenua, i te 20%. I tuku i nga korero, i whāia nga tapuwae i takahia e o tatou tupuna.

Kei roto tatou i nga pamu i Te Ngahere i Kaingaroa?

Ko ta matou mahi, e ai ki te tukanga mana whenua a) kua mana te 20% o nga raihana katoa i roto i te CNI, o nga mea i kokorahotia, ko etahi o aua raihana, he nui o tatou kokoraho, hei orau, ko etahi, karekau noa iho, he iti noa iho rānei, engari hui katoa, ko nga whenua i kokorahotia e matou, he 20% i whakawhiwhia mai. I utu a Te Mana o Ngati Rangitihiki ki te hoko i tētahi wahi tino, tino iti nei o nga rakau kei te hauhakengia kia whai putea a Ngati Rangitihiki ia te tau. No tatou tētahi wahi o te whenua, no tatou hoki etahi o nga rakau e tipu ana i runga i te whenu. Kei te pa ano tera ki to tatou mana whenua. Te ki noa iho, “no tatou te whenua engari no te Pakeha ke nga mea o runga ake”. Ae, e tautoko ana ahau i taua mahi a Te Mana, ahakoa he ngaringari noa. Kei te rongongia nga kaiwhiriwhiri i nga taumahatanga o te mahi whakatutuki i te kokoraho. Ko ta maua ko Bruce mahi, he whakapau werawera ki te kimi i nga korero hei tuarā mo ratou.

He nui nga whare pi kei runga i te whenua?

Kaore ano. He mahinga kararehe i aua kainga, poaka mai, heihei mai. He whenua haumako. “E toru wiki matou e kato harakeke ana” E toru wiki, 20 ratou.

Kei te wātea nga whenua hei papakainga, ka noho ke hei papa paina anake?

Anthony: Mo te CNI, he rakau te take. Kei te ahei, e ai ki nga tukanga, kia kua e whakato rakau ano i muri i te hauhakengia o nga paina ma te ata tohu i nga wahi tapu kei roto i nga rohenga whenua kei te whakahaerehia e te karauna, no ratou te raihana. Me ki atu, “kaore matou e whakaae kia whakato i nga paina ano, kei te pirangi ke matou ki te whakamahi atu mo kaupapa ke”. Tera pea. Kei te wātea te uta atu i nga whare-pi ki kora, kaore au e mōhio mena ka rata ratou ki te paina, e aua.

He rohenga kei roto i a 5B, Onuku Nama 5, kei te kokonga, e mau ana i a Ngati Pikia, ko te Pikiaro o konei, i te miharo ahau ki te take i whakawhiwhia tētahi wahi o to tatou whenua ki a ratou. Ko te take ke, he mea tuku e nga rangatira hei tapae toto, i tētahi pakanga i patua a

Tuhourangi. Ka hui nga rangatira, ka tuku i te whenua ki a ratou hei whakaaro ki to ratou na tautoko mai.

Kua mutu, he pātai whakamutunga?

Hei ahea tatou hui ano ai, Anthony?

Kaua e tōroatia te wa ki waenganui i nga hui, pera i te mea tuatahi me tēnei. I mua pea i te Kirihimete.

Karakia whakakapi i te hui.